

УДК: 316.44

Виктория АЛЕКСЕЕВА,
И.о.проф. НУУз
E-mail: viv20@yandex.ru

Рецензия Р.Ю.Турсуновой, д.и.н.

ГЕНДЕРНЫЕ РАЗЛИЧИЯ СОЦИАЛЬНОГО САМОЧУВСТВИЯ УЗБЕКИСТАНЦЕВ (ПО РЕЗУЛЬТАТАМ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ)

Аннотация

В статье раскрывается понятие «социальное самочувствие», «социальное настроение», приведены различные подходы к изучению «социального настроения», которое может оказывать влияние на финансовое поведение, политический выбор, выбор определенного поведения, и таким образом, является важной категорией для анализа текущей социально-экономической ситуации, а также прогноза социального самочувствия как критерия социально-политической стабильности. В статье приведены результаты исследований Республиканского центра изучения общественного мнения «Ижтимоий фикр», посвященному социальному самочувствию населения, а также гендерному равенству.

Ключевые слова: Социальное самочувствие, социальное настроение, реакции, изменения, преобразования, влияние, общество, потребности, социальные сети, гендер.

ЎЗБЕКИСТОН FUQAROLARNING IJTIMOYI FAROVONLIGIDAGI GENDER FARQLAR (IJTIMOIY TADQIQOTLAR NATIJALARI ASOSIDA)

Annotatsiya

Maqolada "ijtimoiy farovonlik", "ijtimoiy kayfiyat" tushunchalari ochib berilgan, moliyaviy xulq-atvorga, siyosiy tanlovga, ma'lum bir xatti-harakatni tanlashga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan "ijtimoiy kayfiyat" ni o'rganishga turli xil yondashuvlar keltirilgan. Ijtimoiy-siyosiy barqarorlik mezonini sifatida mavjud ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni tahlil qilish, shuningdek, ijtimoiy farovonlik prognozi uchun muhim kategoriya. Maqolada "Ijtimoiy fikr" Respublika jamoatchilik fikrini o'rganish markazi tomonidan aholining ijtimoiy farovonligi, shuningdek, gender tengligi masalalariga bag'ishlangan tadqiqot natijalari keltirilgan.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy farovonlik, ijtimoiy kayfiyat, reaksiyalar, o'zgarishlar, ta'sir, jamiyat, ehtiyojlar, ijtimoiy tarmoqlar, jins, gender.

GENDER DIFFERENCES IN THE SOCIAL WELL-BEING OF UZBEKISTAN PEOPLE (BASED ON THE RESULTS OF SOCIOLOGICAL RESEARCH)

Annotation

The article reveals the concept of "social well-being", "social mood", provides various approaches to the study of "social mood", which can influence financial behavior, political choice, the choice of a certain behavior, and thus is an important category for the analysis of current social-economic situation, as well as the forecast of social well-being as a criterion of socio-political stability. The article presents the results of research by the Republican Center for the Study of Public Opinion "Ijtimoiy Fikr", dedicated to the social well-being of the population, as well as gender equality.

Key words: Social well-being, social mood, reactions, changes, transformations, influence, society, needs, social networks, gender.

Введение. Социальное самочувствие представляет одну из наиболее популярных и часто используемых категорий в практике социологических исследований. Социальное самочувствие это некая интегральная характеристика, которую исследователи используют для изучения реакции человека на различные изменения в социально-экономической сфере, политических события. Социальное самочувствие – совокупное настроение общества, возникает из сложной системы индивидуальных настроений и их влияния друг на друга. Таким образом, изучение и понимание изменений социального самочувствия необходимо для своевременного реагирования на изменения социального настроения, которое отражает реакцию общества на различные явления в сферах, наиболее ощущаемых населением.

Обзор литературы. На современном этапе развития, характеризующимся сложными социально-экономическими преобразованиями, изменениями на мировой политической арене, изучение субъективных характеристик качества жизни человека становится одним из механизмов формирования мер и решений, отража-

ющих политику реагирования на потребности человека. Ключевыми факторами в этом процессе является мониторинг уровня удовлетворенности жизнью населения, уровня удовлетворения потребностей населения. Одним из механизмов является проведение социологических опросов общественного мнения, направленных на изучение социального самочувствия. Главным индикатором, отражающим удовлетворенность людей собственной жизнью, выступают такое понятие как «социальное настроение» и социальное самочувствие. В научных исследованиях до сих пор не выработан единый подход к пониманию «социального самочувствия» и «социального настроения». Обзор литературы показывает, что многие авторы анализируют состояние общественного сознания сквозь призму категории социальное настроение.

В литературе оформились несколько подходов к изучению социального самочувствия. Первый подход акцентом выставляет эмоционально-оценочное отношение человека к системе социальных отношений, то есть оценка удовлетворенности основных социальных потребностей. Еще один подход применяется на основе

изучения социального настроения как элемента социального самочувствия [1].

Кроме того, в литературе встречаются такие трактовки социального настроения как «исходный и динамичный комплекс установок личности на осмысленные изменения и преобразования собственной жизни» [2]. или «особая интегральная, относительно устойчивая характеристика личности, отражающая степень удовлетворенности различными аспектами жизнедеятельности, оценку социальным субъектом своих потенциальных и актуальных возможностей» [3].

Крайне важно при планировании исследования учитывать, что социальное настроение отражает социальный опыт личности, который в итоге формирует социальное самочувствие.

Так, польский ученый Б.Зембински в своей статье «Социальное настроение раскрыто» [4] приводит ряд подходов и моделей изучения социального настроения как элемента социального самочувствия и отмечает, что предлагаемая им модель основана на системе оценки и анализа социальных настроений, основанную на данных анализа высказываний в социальных сетях. Преимуществом данного метода является возможность создания «карты» взаимодействия между измерениями настроения, позволяющего выделять связи между показателями. Можно утверждать, что для аппроксимации/предсказания социального настроения можно использовать и другие методы, такие как модели Маркова, условные случайные поля и т. д.

Альтернативой национальным исследования общественного мнения по изучению социального настроения выделяются изучение настроения посредством результатов футбольных матчей [5], анализ социальных сетей. В частности, социальные настроения, измеряемые с помощью Twitter, позволили предсказать такие явления как изменения на фондовом рынке [6], политические выборы [7], кассовые сборы фильмов [8] т. д. Таким образом, в практике исследований существуют различные подходы к исследованию социального настроения, что свидетельствует о важности изучения именно этой социологической категории.

Результаты проведенных альтернативных исследований демонстрируют и взаимосвязь социального настроения с финансовыми тенденциями. В зарубежной практике исследуются такие аспекты как эмоциональное состояние лиц, принимающих финансовые решения, которые также являются своеобразным «зеркалом» социального самочувствия. **Методология исследования.** Республиканским центром изучения общественного мнения «Ижтимоий фикр» регулярно проводятся исследования, направленные на изучение социального самочувствия на основе следующих индикаторов:

удовлетворенность жизнью, оценка личных перспектив и перспектив развития страны, оценка развития различных общественных сфер, ожидание перемен, реформ, оценка настроения.

Исследование проводилось путем телефонного опроса, который охватил 856 респондентов. Опрос общественного мнения охватил респондентов в возрасте от 18 лет и старше, из них 56,0% – мужчины и 44,0% – женщины. Возрастной состав опрошенных: 18-24 лет – 11,2%; 25-34 лет – 21,8%; 35-44 лет – 27,9%; 45-54 лет – 18,8%; 55 лет и старше – 20,3%. Состав опрошенных по уровню образования: начальное – 0,1%; неоконченное среднее – 0,7%; среднее – 41,7%; среднее специальное – 37,3%; неоконченное высшее – 4,3%; высшее – 15,9%. Состав опрошенных по виду занятости: студенты и учащиеся – 4,4%; трудоустроенные – 46,0%; самозанятые – 3,2%; в декретном отпуске – 0,7%; домохозяйки – 17,2%;

временно нетрудоустроенные – 11,3%; пенсионеры – 14,8%; лица с инвалидностью – 1,9%; не ответили – 0,5%.

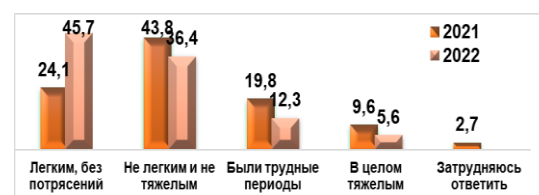
Национальный состав опрошенных: узбеки – 90,3%; представители народов Центральной Азии (киргизы, казахи, таджики, туркмены, каракалпаки) – 7,8%; славяне (русские, украинцы, белорусы) – 1,1%; другие – 0,8%. Семейное положение опрошенных: женатые/ замужние – 85,2%; не женатые/не замужние – 12,0%; в разводе – 0,6%; вдовы/ вдовцы – 2,2%. Общенациональная репрезентативность опроса на уровне 4% погрешности и 95% надежности была обеспечена путем использования случайной стратифицированной выборки респондентов. Сбор информации осуществлялся посредством проведения телефонного опроса по единому стандартизированному количественному вопроснику, подготовленному специалистами Республиканского центра изучения общественного мнения.

Результаты исследования. Проведенные исследования подтверждает, что осуществляемые реформы вселяют оптимизм и уверенность узбекистанцев в будущем Узбекистана, как сильного, динамично развивающегося, конкурентоспособного, имеющего международный авторитет и огромный потенциал государства. Исследование подтверждает факт поддержки гражданами страны внутреннего и внешнеполитического курса реформ, узбекистанцы положительно характеризуют современное политическое, социально-экономическое положение страны,

Социальное самочувствие представляет собой обобщенное восприятие гражданами благополучия в основных сферах социальной жизнедеятельности, и является индикатором их позитивного или негативного отношения к общественным изменениям и социальным реформам, а также степени стабильности или нестабильности в обществе. Оценка социального самочувствия позволяет выявить реакцию населения на социальные преобразования, происходящие в обществе.

Согласно результатам опроса 2022 год был для узбекистанцев более спокойным, чем предыдущий- 45,7% респондентов отметили, что для них год был легким, спокойным, без потрясений (в 2021 году такой ответ дали 24,1% опрошенных). «Не легким и не тяжелым» 2022 год был для 36,4% респондентов, 12,3% отметили, что в течение года у них были «трудные периоды», для 5,6% год оказался тяжелым.

Рис.1. Каким был год для Вас?

Большинство участников опроса положительно характеризуют собственное настроение, присущее им последнее время. Половина опрошенных - 50,8% находятся в «прекрасном, приподнятом» настроении. «Нормальное, ровное» настроение у 41,5% опрошенных граждан. Около 5% часто испытывают «напряжение, раздражение, тревогу», а 2,9% респондентов – «страх, тоску, неуверенность»

Повышение уровня жизни участники опроса связывают с тем, что в последние годы, несмотря на объективные трудности, пандемию коронавируса в мире, экономический кризис, связанный с ней, в Узбекистане темпы роста экономики остаются стабильными, приняты действенные меры по развитию малого и среднего бизнеса, предпринимательства, фермерства, созданию за

счет этого новых рабочих мест, поощрению самозанятых граждан.

Полученные результаты указывают на то, что большинство респондентов не только ощущают на себе положительные трансформации в материальном и финансовом состоянии, но и смогли воспользоваться происходящими в стране переменами, чтобы повысить свое благополучие, эффективно реализовать свой потенциал в новых экономических условиях, то есть быть в русле тех изменений, которые запущены в последние годы.

При этом вопрос о социальном настроении, постоянно изучается в режиме мониторинга. В целом, общее социальное настроение отражает положительную динамику в обществе, то есть если сравнивать результаты исследований 2021, 2022, 2023 года, можно отметить, что социальное настроение меняется в зависимости от изменений в социальной, политической, экономической сфере. Социальное настроение в гендерном аспекте имеет некоторые различия – женщины в данных исследованиях испытывают ровное и нормальное настроение, причем мужчины чаще испытывают приподнятое настроение. В категории тревожного настроения больше женщин чем мужчин.

Рис.2. Какое настроение Вы испытываете чаще всего в последнее время?

Логично, что одна из категорий социального самочувствия, уровень удовлетворенности своей жизнью в текущий момент. Как показывают исследования (2 исследования в 2023 году), гендерные различия социального настроения характеризуются в большей степени положительными оценками мужчин по сравнению с женщинами. Получается, что мужчины в большей степени чем женщины испытывают удовлетворенность жизнью.

Рис.3. Удовлетворенность жизнью респондентами, %

При этом следует обратить внимание на то, что социальное самочувствие отражает способ реагирования на наиболее беспокоящие проблемы населения, в этом аспекте, мы можем видеть, что наблюдается различие в ответах мужчин и женщин – если мужчины склонны опираться на себя в решении своих проблем, то женщины проявляют намерение ничего не предпринимать или обращаться в органы государственной власти и

управления. При этом категория «буду терпеть» присуща в большей степени женщинам нежели мужчинам.

Причины и факторы гендерных различий социального самочувствия мы выделили в следующие критерии, проверка которых проводилась посредством еще одного ежегодного мониторингового исследования. В исследовании, посвященном изучению понимания и отношения к гендерному равенству, выделяются следующие критерии:

Критерии социального самочувствия женщин:

Возможности получения образования женщинами

Возможности трудоустройства женщинами

Карьерный рост

Как показало исследование, большинство респондентов убеждены в том, что обеспечение равных прав и возможностей для женщин и мужчин во всех сферах жизнедеятельности общества, включая политику, экономику, право, идеологию и культуру, образование и науку, является актуальной проблемой для страны, требующей принятия соответствующих путей решения.

Что же касается гендерного равенства (свободы делать выбор без ограничений, predetermined жесткими гендерными ролями; справедливость в отношении доступа женщин и мужчин к социально-экономическим ресурсам), то большинство респондентов имеют самое общее представление об этом понятии.

Наиболее информированные участники опроса считают, что понятие «гендерное равенство» подразумевает обеспечение равного доступа женщин, девочек, мужчин, мальчиков к образованию, здравоохранению, экономическим ресурсам и создание равных возможностей для их участия в политической жизни. Этим понятием в представлении респондентов подразумевается стремление общества к предотвращению дискриминации женщин и недопущению всех форм насилия в их отношении.

Выводы и рекомендации. Как показывают исследования, гендерные разрывы и асимметрия в различных сферах снижает потенциал женщин и соответственно возможности реализации их потенциала, что также напрямую влияет на социальное самочувствие женщин. При этом в последнее время при проведении исследований, респонденты выражают позицию, что предпочтений и льгот, предоставляемых женщинам значительно больше. Действительно, в последний учебный год, например, решением правительства принято и реализуется решение об оплате контракта девушкам, поступившим в магистратуру. Одним из важных направлений реализации Стратегии достижения гендерного равенства в Узбекистане является повышение степени осведомленности общества о гендерном равенстве и правах женщин. В этой связи крайне актуальным становится проведение информационно-просветительской работы, направленной на разъяснение основных положений и вопросов, связанных с гендерными знаниями. В ходе опроса его участники отмечали, что «проявляют интерес к проблеме обеспечения гендерного равенства в стране и хотели бы получать больше информации по данному вопросу». В исследовании было выявлено, что каждый третий респондент имеет ясное понимание термина «гендер» (различные социальные роли мужчин и женщин, которые распределяются в разных обществах, исходя из национальных, культурных традиций, и в отдельных случаях религиозных убеждений).

ЛИТЕРАТУРА

1. Симонович Н.Е., Кольцова В. А., Олейник Ю. Н. Социальное самочувствие человека: психологическая интерпретация. Индивидуальный и групповой субъекты в изменяющемся обществе.; Москва: - 2012. – С. 34-36., с.33
2. Немировский, В.Г. Общая социология.; Ростов н/Д: Феникс, 2014. – С. 456, с.315
3. Немировский, В.Г. Социология человека: от классических к постнеклассическим подходам.; Москва: «УРСС», 2015. -С.256 ., с.108/
4. Social Mood Revealed Bartosz Ziemiński Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland,2013.
- A. Edmans, D. Garcia, and Ø. Norli. Sports sentiment and stock returns. *The Journal of Finance*, 62(4):1967–1998, 2007.
5. J. Bollen, H. Mao, and X. Zeng. Twitter mood predicts the stock market. *Journal of Computational Science*, 2(1):1–8, 2011.
6. J. Bollen, H. Mao, and X. Zeng. Twitter mood predicts the stock market. *Journal of Computational Science*, 2(1):1-8, 2011.
7. J. Bollen, H. Mao, and X. Zeng. Twitter mood predicts the stock market. *Journal of Computational Science*, 2(1):1-8, 2011. 2010 IEEE/WIC/ACM International Conference on, volume 1, pages 492-499. IEEE, 2010.

UDK:622:669.01(091)(575.1)

G'ulom AXMEDOV,
Urganch davlat universiteti tadqiqotchisi
E-mail: axmedov.gulom.1981@gmail.com

UrDU professori, DSc. Abdullayev U.I. asosida

EARLY METALLURGICAL WORKS IN UZBEKISTAN: HISTORY AND ANALYSIS

Annotation

The conditions of Central Asia were not favorable for the initial development of agriculture, and the use of metal was not important in the lives of the peoples living near the mountains. The presence of metal ores, including gold, copper, and iron, was of great importance for the development of metallurgy. Ancient copper mines and ore smelting furnaces were found in the ancient places of Karakalpakstan. The article reveals the role of the territory of Uzbekistan in the history of Central Asian copper and bronze metallurgy.

Key words: Metallurgy, bronze, copper metallurgy, metal ore deposits, archaeological research.

РАННИЕ МЕТАЛЛУРГИЧЕСКИЕ ПРОИЗВОДСТВА В УЗБЕКИСТАНЕ: ИСТОРИЯ И АНАЛИЗ

Аннотация

Условия Средней Азии не были благоприятны для первоначального развития земледелия, а использование металла не имело значения в жизни народов, живших вблизи гор. Наличие металлических руд, в том числе золота, меди и железа, имело большое значение для развития металлургии. В древних местах Каракалпакстана обнаружены древние медные рудники и рудоплавильные печи. В статье раскрывается роль территории Узбекистана в истории среднеазиатской медной и бронзовой металлургии.

Ключевые слова: Металлургия, бронза, медная металлургия, месторождения металлических руд, археологические исследования.

O'ZBEKISTONDA DASTLABKI METALLURGIYA ISHI: TARIXI VA TAHLIL

Аннотация

O'rta Osiyoning sharoiti dastlabki dehqonchilik rivojlanishi uchun qulay bo'lmagan, tog'larga yaqin joylashgan aholi hayotida metall ishlatish muhim ahamiyat kasb etmagan. Metallurgiyaning rivojlanishi uchun metall rudasining, jumladan, oltin, mis, temirning bo'lishi katta ahamiyat kasb etgan. qoraqalpog'istondagi qadimgi makonlardan qadimgi mis konlari va ularga yaqin joylarda ma'dan eritish o'choqlari aniqlangan. Maqolada O'zbekiston hududi O'rta Osiyoning mis va bronza metallurgiyasi tarixidagi o'rni ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Metallurgiya, bronza, mis, metallurgiyasi, metal rudasi konlari, arxeologik tadqiqotlar.

Ma'lumki O'zbekistonning turli hududlarida yarim metall va nometall qazilma boyliklardan foydalanish keng rivojlandi. Olingan qazilma boyliklar mahalliy hunarmandlar ehtiyojini qoplashdan tashqari muhim strategik xomashyo sifatida chet mamlakatlarga ham eksport qilindi. Bu davrda qarnab, Uchqo'rg'on, Chirchiq-Ohangaron vohasi, Ushqam daryosi yuqori oqimi, Nurota tog'laridan va boshqa hududlardan turli ma'danlar, metallar qazib olingani ma'lum.

Tadqiqotchilarning fikricha, Buxoro viloyatining Lavlakon, Beshbuloq mavzeleridagi va Zamonbobo qabristonining eng pastki qatlamlari eneolit davriga oid bo'lib, bu yodgorliklardan chaqmoqtosh bilan birga misdan yasalgan ignalar va munchoqlar ham topilgan [3].

Quyida Zarafshonning Kattatuzkon mavzeleri atrofidagi to'rtta joydan bu davrga oid yodgorliklar topilib, bu erdagi taqir va qum ustida sochilib yotgan tosh yorg'uchoqlar, o'roq va pichoq bilan birga misdan ishlangan qurol siniqlari topilgan. Arxeologik topilmalar (metaldan va toshdan ishlangan qurollar, zeb-ziynat buyumlari) o'z xususiyatlariga ko'ra mis-tosh davriga mansub bo'lgan. Unga asoslanib turib, O'rta Osiyo va jumladan, Xorazmning qadimgi xalqlarida eneolit davrida metallurgiya ancha taraqqiy qilgan, deb faraz qilish mumkin.

Dastlabki metallurgiya davrida mis juda qimmatli xomashyo bo'lgan va sof mis (ruda) faqat ayrim joylarda uchragan. Dehqonchilik qabilalarining uzoq hududlarga tarqalishi yangi erlarni o'zlashtirishdan tashqari qazilma

boyliklar, metall rudasi konlarini qidirish bilan ham bog'liq bo'lgan. O'rta Osiyoning aholi yashagan ba'zi bir joylaridan keyingi vaqtlarda topilgan uy-hayvonlari suyaklar, tosh yorg'uchoq qoldiqlari va misdan yasalgan ba'zi buyumlar miloddan avvalgi III-II ming yilliklarda chorvachilik, dehqonchilik, hunarmandchilik hamda metallurgiyaning dastlabki kurtaklari paydo bo'lganligidan darak beradi.

Juda qadim zamonlarda metallurgiya senlik bilan rivojlangan. Shu sababli misdan yasalgan qurol-yarog'lar uzoq vaqtgacha tosh qurol-yarog'lar shakliga o'xshagan.

Ma'lumki, ibtidoiy odamlar misning juda yaxshi xususiyati – cho'ziluvchanligini kashf qilgan bo'lsalar-da, bu metall qadimgi qabilalarning ijtimoiy va iqtisodiy hayotiga katta o'zgarishlar kiritgan. Ammo bronzani kashf etish (90 % mis va 10 % qalay) ijtimoiy-iqtisodiy hayotda olg'a qarab tashlangan qadam bo'ldi. Chunki bronza o'z xususiyatlari jihatidan misdan ancha ustun turadi. U misga qaraganda tez eriydi, unchalik mo'rt ham emas, misdan ko'ra ancha qattiq ham. Shuning uchun bronzadan yasalgan qurollar mis qurollarga qaraganda pishiq va chidamli bo'lgan. O'rta Osiyoda bronza davri mil. avv. III ming yillikdan II ming yillikning oxirigacha bo'lgan davmi o'z ichiga oladi. Bu davrda ishlab chiqarish munosabatlari tez rivojlanib, ijtimoiy va iqtisodiy jarayonlarga ta'sir qildi [6].

Bronza davriga mansub yodgorliklar O'zbekistonda dastlab Xorazm, keyinchalik esa Zarafshon, Surxondaryo hamda Farg'ona vodiylaridan topilgan [7]. Jumladan,

Farg'onadagi Haq qishlog'idan bronza va kumushdan yasalgan buyumlar xazinasi topilgan. Bronza davriga mansub buyumlar, ish anjomlari, idishlar, bezaklar, qurollar, oyna, kulolchilik mahsulotlari, ayniqsa metall buyumlar, ustara va boshqa buyumlarning o'ta mukammalligi hamda Sirdaryo del'tasidan topilgan, eramizdan oldingi II ming yillik oxirlariga mansub, o'sha davr qabila oqsoqoli yoki yo'l boshchisining qabri bo'lgan Tagisken yodgorligining o'ta boyligi (oltin yasalgan ko'za, hatto bronza mixlarini oltin suvi bilan bezalganligi) O'zbekistonda konchilik va metallurgiya sohasi yuqori darajada rivojlanganligiga guvoh bo'la oladi [5].

Eramizdan oldingi III ming yillik oxiri – II ming yillik boshlariga mansub bronza va latun kabi omuxta ma'danlarni eritishga mo'ljallangan o'choqlar Bo'kontog', Markaziy qizilqum va Nurotadan topilgan. Bu davr shaxtalarining chuqurligi 18 metrgacha bo'lgan. Shuningdek, qizilqumda geologlar va arxeologlar tomonidan bronza va temir eritishga mo'ljallangan ibtidoiy qozon o'choqlar ham topilgan. Ular eramizgacha bo'lgan ikkinchi va birinchi ming yilliklarga tegishlidir. Bu davrda odamlarning yaxshigina metalsoz bo'lganligi haqida ham talay ma'lumotlar bor. Ular yer osti boyliklarining joylashishi haqida ma'lum bilimlardan xabardor bo'lib, konchilik ishi bo'yicha zarur ko'nikmaga ega edilar. Shu bois, o'zlariga kerak bo'lgan metalni qazib olish tajribasini o'zlashtirib, bronzani eritib undan har xil ashyolar yasash texnikasini ancha rivojlantirganlar [6].

Bronza davrida O'zbekiston hududida qalay ham qazib olingan. O'zbekiston-Germaniya qo'shma ilmiy loyihasi ("Islomgacha O'rta Osiyoda qalayni qazib olish") a'zolari tomonidan 1997-1999 yillarda olib borilgan tadqiqotlar davrida O'rta Osiyodagi qadimgi qalay konlari qidirib topildi, bu konlarning bronza davrida Yaqin va O'rta Sharqda metallurgiya rivojida tutgan o'rmini aniqlash tiruvchi yangi ma'lumotlar qo'lga kiritildi. Folksvagen Fond tomonidan moliyalashtirilib, amalga oshirilgan bu loyiha doirasida qarnab, Lapas va Chingali (O'zbekiston), Mushiston va Takfon (Tojikiston) qalay konlaridan qadimda qalay qazib olinganligi aniqlandi. Topilgan sopol idishlar va radiouglerod tekshiruvi asosida sanalangan vaqt shuni ko'rsatganki, bu hududlarning barchasida qalay konlari andronovo-tozabog'yob madaniyati davriga, ya'ni er. avv. II ming yillikning birinchi yarmiga mansub. Bu davr o'z navbatida Sibirda o'rta bronza davriga va Janubiy Turkmaniston va Baqtriyada so'nggi bronza davrlariga to'g'ri keladi. Tadqiqotlar davomida qarnabda bitta qadimgi shaxtani tozalab ochishga muvaffaq bo'lindi va uning chuqurligi 17,5 metr ekanligi aniqlandi. Boshqa joylarda esa er osti suvlari sathi 9,5 m bo'lgan. qadimgi ag'darma va shaxtalarda juda ko'p miqdorda tosh boltalar va ularning bo'laklari, shuningdek, andronovo-tozabog'yob davri sopollari ham topilgan. qarnabdagi ko'pgina kon lahmlaridan shu hududda konning butun ishlashi davrida 500 tonna qalay etkazib berilganligi aniqlangan [1].

Arxeologik tadqiqotlar shundan dalolat beradiki, bronza davrida kishilik jamiyati madaniy taraqqiyotida katta-katta o'zgarishlar sodir bo'lib, bu jarayonlarda bronzaning ahamiyati katta bo'lgan.

Zamon o'tishi bilan metallurgiyaning rivojlanishi uchun metall rudasining, jumladan, oltin, mis, temirning bo'lishi katta ahamiyat kasb etgan. qoraqalpog'istondagi

qadimgi makonlardan qadimgi mis konlari va ularga yaqin joylarda ma'dan eritish o'choqlari aniqlandi. Janubiy Turkmanistondagi Anov manzilgohidagi shimoliy va janubiy tepalikning yuqori qatlamlaridan mis va bronzadan yasalgan buyumlar, masalan, o'roq-pichoq, nayza uchlari va zeb-ziynat buyumlari topildi [4].

Qadimgi davlatchilikning iqtisodiy bazasi va shu hudud aholisi sonining oshishiga – mis, bronza, qalay va temir qazib olib ishlov berilishi, ya'ni metallurgiyaning rivojlanishi katta ta'sir ko'rsatgan. Qadimgi O'zbekiston hududi zardo'shtiylik dinining muqaddas kitobi bo'lgan "Avesto"da madh etilganidek, tinch, to'kin-sochin, boy va kuchli, ya'ni iqtisodiy jihatdan kuchli rivojlangan hudud bo'lgan. Yaqin kunlargaacha fanda, bu hududlarda metallurgiya taraqqiy etmagan, metalga bo'lgan ehtiyoj Markaziy qozog'istondan, Tuvadan, Eronning janubiy hududlaridan shuningdek Yaqin Sharqning mis va bronza ma'danli hududlari hisobiga qondirilgan, deb hisoblanar edi. Chunki bu davrdagi O'rta Osiyo ikki daryosi oralig'idagi ma'danli asoslar bazasi hali aniq emas edi. Lekin keyingi yillardagi tadqiqotlar bu fikrlarning asossiz ekanligini ko'rsatmoqda. Xususan, Qadimgi So'g'd hududlarida 1997-1999 yillarda O'zbekiston-Germaniya, O'zbekiston Respublikasi FA Arxeologiya instituti arxeologik ekspeditsiyasi, Germaniya Arxeologiya Instituti, Boxumdagi Kon Ishlari muzeyi va Germaniya arxeometallurgiya Kon Akademiyasi tomonidan o'tkazilgan keng ko'lami tekshiruv ishlari davomida Markaziy Sug'ddagi yangi konlar, qadimgi lahmlardan katta hajmdagi mehnat qurollari va sopol idishlar topildi. Bu o'z navbatida bu hududdagi kon lahmlarida qazish ishlari er. avv. II ming yillikka borib taqalishini isbotlab berdi [2].

Qo'shma ekspeditsiyalar davomida katta qiziqishga sabab bo'lgan hudud bu Markaziy Qizilqum bo'ldi. qumliklar orasidagi, Aumingzatovdan sharqda, 1 km2 maydonda 8 ta mis eritish punktlari va Lavlakon ko'li hududida esa 10 ta eritish punktlari aniqlandi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, Lavlakon hududidagi punktda shu erdagi ma'danlar eritilgan va keyinchalik boshqa hududlardan ham xomashyo olib kelinib eritilgan. Beshbuloq hududida yana 8 ta konchilar punkti topilgan bo'lib, tadqiqotlarga ko'ra, ularda kimyoviy jihatdan toza bo'lgan mis eritilgan.

Qadimgi metallurglarning eng katta punktlari Chotqol-Qurama tog'lari Etimtog'dan g'arbroqda ham aniqlangan. Bu hududdan janubiy-g'arbiy yo'nalishda eniga 1,5-2 km va uzunasiga 10 km bo'lgan maydonda ma'danni eritish jarayonida ajralgan qotishmalar borligi aniqlandi. Shuningdek bu erda ma'dan qazib olish joylari va mehnat qurollari topilgan [2].

Yuqoridagi fikrlarga xulosa qilib aytish mumkinki, O'rta Osiyo nodir metallar, oltin, kumush konlari bilan qadim davrdan boshlab mashhur bo'lgan. Bu mahsulotlarni qazib olish va foydalanish bronza davridayoq boshlanib, bu jarayon mehnat taqsimotining yanada chuqurlashuvida, ijtimoiy munosabatlarning o'zgarishida, mehnat qurollarining takomillashuvi natijasida yangi erlarni o'zlashtirilishida hamda qadimgi aholining iqtisodiy taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkin-ki, mil.avv. III-II ming yilliklarda O'zbekiston hududi O'rta Osiyoning mis va bronza metallurgiyasi rivojlangan, hunarmandchilik yuksak darajada taraqqiy qilgan hududlaridan biri bo'lgan.

ADABIYOTLAR

1. Alimov K., Bubnova M., Burjakov J., Jakubov J., Pernicka E. and Weisqerber G. Das Zinn der Bronzezeit in Mittelasien I – Berlin. 2003. 306–307 seitens.
2. Буряков Ю.Ф. Metallurgическая база древней государственности Согда и Хорезма //Сф/д Марказий Осиёнинг маданий алоқалар тизимида мавзусидаги конференция тезислари. -Самар'анд. 1999. 28-бет.
3. Гулямов Я.Г., Исламов У., Аскарлов А. Первобытная культура и возникновение орошаемого земледелия в низовьях Зарафшана. –Т.: Фан, 1966. С. 41.

4. Средняя Азия в эпоху камня и бронзы. –М.-Л.: Наука, 1966. с.42.
5. Темиров Г.Т. Средняя Азия в эпоху камня и бронзы. С.233-235.
6. Темиров Ё.Т., Одинаев З.Б. Қадимги давр..., 15-бет.
7. Толстов С.П. Древний Хорезм. –М.: Изд-ва МГУ, 1948; Гулямов Я.Г., Исламов У., Аскарлов А. Первобытная культура...; Аскарлов А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы Юга Узбекистана. –Т.: Фан, 1977; Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы //МИА. –1962. -№118.

UO‘K::327:94(584.4+100)“16-17”

Sirojiddin BAROTOV,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti o‘qituvchisi
E-mail: sirojiddinbaratov1985@gmail.com

Chirchiq davlat pedagogika universiteti dotsenti O.Jaynarov taqrizi ostida

XVI ASR OXIRI-XVII ASR BOSHLARIDA BUXORO XONLIGIDA SIYOSIY VAZIYAT. ASHTARXONIYLAR SULOLASINING HOKIMYATGA KELISHI

Annotatsiya

Maqolada XVI asr oxirida Buxoro xonligida davlat hokimiyatini mustahkamlash uchun olib borilgan shiddatli kurashlar, tashqi dushmanlarning tazyiqlari natijasida yuzaga kelgan siyosiy inqiroz oqibatida shayboniylar sulolasining barham topishi va XVII asr boshlarida Ashtarxoniylar (joniylar) sulolasining hokimiyat tepasiga kelishi atroflicha tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Shayboniylar, Ashtarxoniylar (joniylar), Oltin O‘rda, Astraxan, “Hoji Tarxon”, Dashti Qipchoq, To‘qay Temuriylar sulolasi, Xazar hoqonligi.

POLITICAL SITUATION IN THE BUKHARA KHANATE AT THE END OF THE 16TH - BEGINNING OF THE 17TH CENTURIES. THE RISE TO POWER OF THE ASHTARKHANID DYNASTY

Annotation

The article analyzes the events that took place at the end of the 16th century in the Bukhara Khanate, where intense struggles were carried out to strengthen state power, and as a result of the pressure from external enemies, a political crisis arose. The focus is on the conflict between the Shaybanids and the Ashtarhonids (Juniors) for the throne of the Bukhara Khanate, which led to the rise of the Ashtarhonids to power in the early 17th century.

Key words and set expressions: Shaybanids, Ashtarhonids (Juniors), Golden Horde, Astrakhan, "Hoji Tarkhon", Dashti Kipchak, Turco-Mongol dynasties, Khazar Khanate.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В БУХАРСКОМ ХАНСТВЕ В КОНЦЕ XVI — НАЧАЛЕ XVII ВЕКОВ. ПРИХОД К ВЛАСТИ ДИНАСТИИ АШТАРХАНИДОВ

Аннотация

В статье рассматривается ожесточенная борьба за укрепление государственной власти в Бухарском ханстве в конце XVI века, конец династии Шайбанов, обусловленный политическим кризисом, вызванным давлением внешних врагов, и приход к власти. Подробно анализируется династия Аштархани (Джаниди) начала XVII века.

Ключевые слова: Шайбани, Аштархани (Джаниди), Золотая Орда, Астрахань, «Хаджи Тархан», Дашти Кипчак, Династия Токай Тимуридов, Хазарское ханство.

Kirish. Istiqlol yillarida Vatanimiz tarixi har tomonlama xolis va ilmiy yoritila boshlandi. Ayniqsa, o‘zbek davlatchiligi tarixini o‘rganishga alohida e‘tibor qaratildi. O‘rta Osiyoda hukm surgan xonliklar davrini tadqiq etish, ularning jahon sivilizatsiyasi taraqqiyoti jarayonlaridagi o‘rni yoritish siyosat darajasiga ko‘tarildi. O‘rta Osiyoda hukm surgan Buxoro xonligi davri tarixi uzoq vaqt mobaynida yetarlicha o‘rganilmay, ilmiy tadqiqotlardan chetda qolib ketdi. Xonlik tarixiga taaluqli manbalar tahlili yetarli darajada qilinmadi. Mustaqillik sharofati ila o‘lkamizda hukmronlik qilgan xonliklar davri bo‘yicha, shu jumladan, Buxoro xonligida shayboniylardan keyin taxtni boshqargan ashtarxoniylar sulolasi haqidagi ilmiy asarlar tahlil qilinib, o‘rganila boshlandi.

Yurtimizning boy tarixidan ibrat olib va xulosa chiqarish lozimligi haqida O‘zbekistonning birinchi prezidenti shunday degan edi: “Tarixdan ibrat olib yashash, tarix haqiqatlarini bilish kishiga quvvat beradi, uni hayot haqiqati bilan qurollantiradi. Tarixni yozishda xech qachon o‘ng tomonga ham, chap tomonga ham og‘masdan, faqat xaqiqat va adolat nuqtai nazaridan yo‘l tutilishi kerak... Tarixdan saboq chiqarib yashashi lozim. Men, avvalambor, yoshlarimizga qarata aytmoqchiman: o‘qing, tarixni o‘rganing, tarixini, o‘tmishini bilgan odam kelajakda adashmaydi”[1]. Shunday ekan haqqoniy tarixni tadqiq etish va uni yoritish muhimdir. O‘zbek davlatchiligi tarixida va taraqqiyotida xonliklar davri muhim o‘rin tutgan davr hisoblanadi. O‘rta Osiyo mintaqasida

tashkil topgan xonliklar shimol va sharqda Rossiya, Sharqiy Turkiston va Xitoygacha, g‘arbda Kaspiy dengizigacha, janubda Afg‘oniston, Hindiston va Eron bilan savdo-sotiq va diplomatik aloqalarni olib borishda muhim geopolitik afzalliklarga ega bo‘lgan. Maqolada Buxoro xonligida shayboniylar sulolasining siyosiy inqirozi va ashtarxoniylarning hokimiyat tepasiga kelishini yoritishga harakat qildik. Shayboniylar sulolasi hukmronligining oxirgi yillarida davlat hokimiyatini mustahkamlash uchun olib borilgan shiddatli kurashlar natijasida mamlakatda siyosiy tarqoqlik kuchayib, hokimiyatni egallash uchun da‘vogarlar o‘rtasida kurash avj oldi. XV asrning ikkinchi yarmi- XVI asrning birinchi choragida yashab, ijod qilgan O‘rta Osiyolik muarrix Muhammadyor ibn Arab Qatag‘on qalamiga mansub “Musaxxir al-bilod” asarida “quruvchi xon” deya nomlagan Abdullaxon II hukmronligining oxirgi yillari Buxoro xonligi tashqi siyosatida muvaffaqiyatsizlik davri bo‘ldi[13]. Shimolda qozoq sultoni Tavakkal faollashgan bo‘lsa, janubda Eron shohi Abbos I Xurosonga da‘vo qila boshlaydi[18]. 1598-yilning boshida shayboniy Abdullaxon II vafot etganidan so‘ng Buxoro xonligi taxtiga uning o‘g‘li Abdulmo‘min o‘tirdi. Biroq uning hukmronligi uzoqqa cho‘zilmadi. Bunga uning o‘z mavqeiini mustahkamlash uchun hech narsadan tap tortmasligi sabab bo‘ladi. Abdulmo‘min otasining o‘limidan so‘ng ashtarxoniylar Jonibekni hibsga oladi. Shunday sharoitda Jonibekning o‘g‘li Din Muhammad sulton eronliklar ko‘magida Hirot shahriga yurish qiladi. Lekin

shaharni egallay olmaydi[13]. Abdulmo'min otasi tarafida bo'lgan amaldorlarni ko'pchiligini qatl qildiradi. Bu esa o'z navbatida boshqa amirlarning unga qarshi bo'lib qolishiga sabab bo'ladi. Tarixchilarning bergan ma'lumotlarga ko'ra, uning hukmronligi olti oy davom etdi. Xurosonga harbiy yurish boshlagan Abdulmo'minga qarshi suiqaqd uyushtiriladi[12]. Abdullaxon II ning sobiq ayonlari Abdusamad bahodir miroxo'r va Muhammadqul bahodir tirando'zlar fitna tepasida turdilar[7]. Shu tariqa O'ratepa va Zomin oralig'ida Abdulmo'min fitna qurboniga aylandi[17]. Bu voqea 1598-yilning o'rtalarida sodir bo'ladi. Bu voqeadan o'sha paytda Hirot hokimi bo'lgan Hojibiy Otaliq xabar topgach shaharni Dinmuhammadga topshiradi. Bu paytda shayboniylar xonadoni vakili Pirmuhammad Buxoroda xon qilib ko'tarilgan edi. Bu hol Dinmuhammadga ma'qul bo'lmaydi. U endigina hajdan qaytgan bobosi Yormuhammadni xon deb e'lon qiladi. Biroq, Din Muhammadning o'zi 1599-yilning iyulida eron shohi Abbasdan Hirot shahrini himoya qilishi chog'ida jangda halok bo'ladi. Bu voqeadan xabar topgan Yormuhammad va Dinmuhammadning ukasi Boqimuhammad Buxoroga Pirmuhammadxonning huzuriga qochib keladi va unga itoat qilishini ma'lum qiladilar. Ozroq fursat o'tgach, o'sha yilning oktabrida Boqimuhammad Samarqandga hokim etib tayinlanadi. Lekin Samarqand taxtini egallagan Boqi Muhammad kekxa Pirmuhammadxonga bo'ysunmay qo'yadi[13]. Tarixchilar Muhammad Yusuf Munshiy o'zining "Muqimxon tarixi" va Abulg'oziy Bahodirxon "Shajarayi turk" asarlarida Abdulmo'minni Movarounnahrda oxirgi shayboniy hukmdor sifatida ta'riflaydilar[14; 3]. Abdulmo'minga qarshi fitna uyushtirilishining o'zi xonlikda markaziy hokimiyatning zaiflashganligi va yirik amaldorlar mavqeyining oshib borayotganligidan nishona edi. Abdulmo'minxonning o'limidan so'ng shayboniylar sulolasi vakillari o'rtasida oliy hokimiyatni egallaydigan nomzod topilmadi. Mamlakatda siyosiy vaziyat chigallashib, anarxiya avjiga chiqdi. Hech kim bir-biriga bo'ysunishni xohlamasdi[16]. Bir guruh amaldorlar Abdulmo'mindan so'ng xonlik taxtiga Abdullaxon II ning amakivachchasi Pirmuhammad II ni (1598-1601) o'tqazishdi. Pirmuhammad II nomigagina xon hisoblanib, real hokimiyat mamlakatda o'z nufuziga ega bo'lgan yirik yer egalari qo'lga o'tib qoldi[8]. Uning hukmronligi ham uzoqqa cho'zilmadi. Bunday vaziyatda hukmronlikni saqlab qolish, markaziy hokimiyat mavqeyini mustahkamlash ko'p jihatdan hukmdorning o'ziga bog'liq bo'ladi. Biroq Pirmuhammadxonda bunday xislat va qobiliyat mavjud emasdi[4]. Abdullaxon II vafot etgach,

markaziy hokimiyatning zaiflashuvi va mamlakatdagi boshboshdoqliklardan xonlikning ichki va tashqi dushmanlari foydalanib qolishga urindi. Pirmuhammadxon bunday vaziyatdan chiqib ketishga ojizlik qildi. Ayni paytda Samarqand hokimi bo'lgan Boqimuhammad 1601-yilning oxirida Samarqand yaqinida Pirmuhammadxon bilan urushga kiradi. Jangda Pirmuhammadxon o'ldiriladi. Shu tariqa Boqimuhammad Buxoro taxtiga o'tiradi[13]. Mana shunday og'ir vaziyatdan Eron safaviylari foydalanib qolishga urindi. Ular tomonidan shayboniylar bosib olgan Mashhad, Sabzavor va Hirot kabi shaharlar bosib olindi. Safaviy hukmdor Abbas I ko'magi bilan Eronda shoh qo'l ostida tarbiya topgan Muhammad Ibrohim Balx hukmdori bo'ldi[16]. Mamlakatning janubiy sarhadlarida hokimiyat shayboniylar qo'lidan ketdi. Ayni paytda xonlikning shimoliy-sharqiy chegarasida joylashgan qozoq sultoni Tavakkalning bosqinchilik yurishlari boshlandi. U Axi, Andijon, Toshkent, Samarqand va Miyonqolgacha bo'lgan hududlarni zabt etdi[7]. Lekin, Tavakkalning Buxoroni egallashga bo'lgan urinishi mag'lubiyat bilan tugadi va uning o'zi jangda jarohatlandi. U olgan jarohati tufayli 1599-yilda Toshkentda vafot etdi. Shu bilan qozoqlarning keyingi istilolari to'xtadi[11]. Abdullaxon II tomonidan juda qiyinchilik bilan egallangan mamlakatning shimoliy-g'arbiy qismi bo'lgan Xorazm va turkmanlar yashaydigan hududlar ham safaviy shox Abbas ko'magida yana mustaqillikka erishdi[17]. "Muqimxon tarixi" asari muallifi Muhammad Yusuf Munshiy bergan ma'lumotlarga ko'ra, "Movarounnahrning o'zida ham butun mamlakat hududida bo'lgani kabi parokandalik va nizolar avj oldi va hech kim bировga itoat etishni xohlamasdi" [14]. Shayboniylar sulolasi hokimiyatni 1601-yilgacha o'z qo'llarida ushlab turdilar[21]. Ichki va tashqi vaziyat og'irlashgan bir paytda, bir guruh amaldorlar, qabila sardorlari va mamlakat siyosiy hayotida o'z nufuziga ega bo'lgan ulamolalar Buxoro xonligi taxtiga shayboniylarga qarindosh bo'lgan Joni Muhammad Sultonning o'g'li Din Muhammad Sultonni o'tkazadilar. Bu paytda Din Muhammad xonlikning janubiy-g'arbiy viloyatlarida hokimlik qilardi[9]. Shu voqeadan boshlab Buxoro xonligi tepasida Ashtarxoniylar (Joniylar) sulolasi hukmronligi boshlanadi[23]. Ashtarxoniylar (Joniylar) 150 yildan ko'proq vaqt (1601-1756-yillar) davomida Buxoro xonligida oliy hokimiyatni boshqargan sulola[19; 20]. Ashtarxoniylar asli Chingiziyzoda Jo'jixon avlodidan bo'lib, "Muqimxon tarixi" asarida ularning Chingizxongacha bo'lgan shajarasi haqida ma'lumot berilgan[14]. (1-jadval)

1-jadval

Ashtarxoniylar shajarasi

Ashtarxoniylarning Chingizxongacha bo'lgan shajarasi
Chingizxon
Jo'jixon
Urusxon
Qutluq Bug'axon
Qutluq Temurxon
Baxodirxon
Muhammadxon
Uvaqxon
Bag'ishlovxon
Yormuhammadxon
Joni Muhammad Sulton

Jonibek sulton Jo'jixonning o'n uchinchi o'g'li To'qay Temurning avlodidan bo'lib, XIV asning 80-yillaridan e'tiboran Volga daryosi bo'ylarini o'z ichini Astraxan(Xoji Tarxon) va unga tutash hududlarda hukmronlik qilgan[20]. 1556-yilda Astraxan Moskva knyazi Ivan Grozniy tomonidan bosib olinib Rossiya mulki deb e'lon qilindi[17]. Yormuhammadxon ahli ayoli va farzandlari Joni Muhammad

sulton, Abbas sulton, Tursun Muhammad sulton, Pir Muhammad sultonlar bilan Buxoroga ko'chib kelishga majbur bo'ladi[13]. Yormuhammadxonning oilasi Buxoro xonligi hukmron sulolasi vakillari xonadoni bilan quda-andachilik rishtalarini bog'ladi. Uning o'g'li Jonibek sulton Buxoro xoni Iskandarxonning (1563-1583) qizi Zuhroxonimga uylanadi[14]. Abdullaxon II ayrim tumanlar boshqaruvi ham unga

topshiradi. Bu oilada uch o'g'il (Din Muhammad, Boqi Muhammad, Vali Muhammad) dunyoga keladi. Ular Abdullaxon II (1583-1598) hukmdorligi davrida Marv, Niso va Obivardda hokimlik qiladilar[13].

1598-yilda Abdulmo'minxonga suiqaqd uyushtirilgach, amaldorlar va din ulamolari Jonibek sultonni davlat taxtiga o'tqazmoqchi bo'ldilar. Lekin, Jonibek sulton bunga rozi bo'lmaydi. Shunday vaziyatda ular uning katta o'g'li Din Muhammadxon nomiga xutba o'qitdilar. Biroq, Din Muhammadxon Buxoroga ketayotib yo'lda Eron qo'shini bilan bo'lgan to'qnashuvda halok bo'ldi[14]. Shundan so'ng, xonlik taxtiga Jonibek sultonning o'rtancha o'g'li Boqi Muhammad o'tqazildi. Vali Muhammad esa merosxo'r deb e'lon qilindi va hukmdor tomonidan islom gumbazi Balxga hokim etib yuboriladi[14]. Shu tariqa Buxoro xonligida hokimiyat to'raligicha Ashtarxoniylar sulolasi vakillari qo'lga o'tdi[22]. Movarounnahrda tarixiy manbalarda Ashtarxoniylar (Xoji Tarxonlik hukmdorlar) yoki Joniylar (Jonibek sulton nomi bilan) nomini olgan sulola hukmronligi davri boshlandi. Ilmiy adabiyotlarda bu sulolaning birinchi hukmdori Boqi Muhammad ekanligi takidlanadi[16]. Lekin, numizmatik ma'lumotlarda xonlik poytaxti Buxoroda, shuningdek, Samarqand va Toshkent shaharlarida ham 1600-1601-yillarda Jonibek sulton nomidan tanga pullar zarb qilinganligi aytib o'tiladi[10]. Bundan kelib chiqib Ashtarxoniylar sulolasining birinchi hukmdori Jonibek sulton deyish mumkin[11]. Dastlabki davrda davlatda zarb qilingan tangalar Jonibek sulton nomi ila zarb qilingan bo'lsada, amalda mamlakatni Boqi Muhammad idora qildi. Shuning uchun tarixiy adabiyotlarda Boqi Muhammad ashtarxoniylarning birinchi hukmdori sifatida talqin qilinadi[2]. Buxoro xonligida hokimiyat tepasiga Boqi Muhammadning kelishi va yangi sulola hukmronligining boshlanishi amalda katta o'zgarishlarni olib keldi. Abdullaxon II ning vafoti va so'nggi shayboniylar sulolasi vakillari o'rtasidagi o'zaro ichki kurashlar va siyosiy parokandalik avj olib ketgandi. Shuning uchun ham yangi sulola hukmdori oldida turgan muhim vazifalardan biri markaziy hokimiyatni mustahkamlash va mamlakat hududiy yaxlitligini ta'minlashdan iborat edi[5, 8]. Samarqand va Toshkentda qozoq sultonlarining ta'siri haliyam kuchli edi. Boqi Muhammad hokimiyatni qo'lga olgach, mamlakatdagi siyosiy tarqoqlikka barham berishga intilib, eng avvalo Xorazmga hujum qildi. Chunki Abdullaxon II vafotidan keyin Xorazm mustaqillikka erishgandi[17]. Bu mintaqada mahalliy sulola vakili Hoji Muhammadxon(1559-1602) qisqa vaqt ichida Amudaryodan Mang'ishloqqacha bo'lgan hududlarni egallab, o'z hukmini o'rnatishga muvassar bo'ladi. Boqi Muhammad bunga beparvo qarab turolmasdi albatta. Biroq, e'tiborli oqsoqollar va ulamolarning aralashuvi bilan Boqi Muhammad va Hoji Muhammadxon o'rtasida kelishuvga erishildi[4]. Xorazmning Buxoroga qaramligi tan olindi. Mamlakat sarhadlarining g'arbiy qismida hokimiyatini mustahkamlagan Boqi Muhammad endi e'tiborini janubga qarattirdi. Joniylar sulolasi davrida ham mamlakat poytaxti shayboniylar davridagidek Buxoro shahri edi. Lekin XVII

asrda Balx shahrining ahamiyati va obro'si ham ortib bordi[17]. Balx shahri valiahd shaxzoda tomonidan idora qilingan. Ba'zi davrlar oralig'ida Balx shahri va viloyati Buxoro xonligidan mustaqil bekklik sifatida faoliyat yuritgan[6]. Biroq ayni paytda Balx viloyatining katta qismi eron safaviylari nazoratida edi[6]. Shuning uchun ham Boqi Muhammad Balx shahrini tezda egallashga harakat qildi. Bu vaqtda Balxda shayboniylardan bo'lgan Muhammad Ibrohim sulton hokimlik qilardi. U shoh Abbos yordamida Balx va uning atrofidagi hududlarni egallagandi. U asli shayboniy Suyunch Muhammad sultonning o'g'li bo'lib safaviy Abbos saroyida tarbiya topgan va poytaxt Isfaxonda istiqomat qilgan[7]. Muhammad Ibrohim sulton qisqa boshqaruvi davrida oddiy xalq va amaldorlarga zulm o'tkazdi. Tarixchi Mahmud ibn Vali Muhammad Ibrohim sulton davri haqida "Muqimxon tarixi" asarida qora sahifalarni yozib qoldirgan. Unga ko'ra Ibrohim sultonning qisqa hokimlik davrida ko'p nohaqliklar sodir bo'ldi. Bozorlarda, ko'chalarda begunoh musulmonlarning qoni to'kildi. Bunday xunrezliklar har kuni, har joyda sodir etilaverdi. Lekin, bunday qotilliklar va tartibsizliklar kim tomonidan amalga oshirilayotganligi noma'lum bo'lib qolaverdi. Oxir-oqibat bu ishlarning tepasida Ibrohim sulton va uning ayonlari turganligi ma'lum bo'ldi[14]. Bundan tashqari uning shia mazhabiga xos bo'lgan odatlarni qo'llab-quvvatlashi ham asosiy qismi sunniylik mazhabida bo'lgan aholining noroziligiga sabab bo'ladi. Bu omillar xalq va amaldorlarni unga qarshi qilib qo'ydi. Ular Samarqand hokimi Vali Muhammadxon yordam so'raydilar. Vali Muhammadxon esa Balxni egallash uchun tinimsiz yurishlarni amalga oshiradi. Ashtarxoniylar qo'shinining Balx atrofida paydo bo'lishi Muhammad Ibrohim sulton va uning ittifoqchilarini sarosimaga solib qo'ydi. Ibrohim sultonning ishongan amirlari ham undan yuz o'girib buxoro qo'shini bilan birlashishni afzal ko'rdi[16]. Shunday vaziyatda shirin jonini va amalini saqlab qolishni istagan amirlar Ibrohim sultonni ham ayab o'tirmadilar. Ular Vali Muhammadxon boshchiligidagi Buxoro qo'shinlariga Balxdan shimolroqda joylashgan Siyohjird qishlog'ida duch keldilar. Xuddi shu joyda Ibrohim sultonni tutib, boshini tanasidan uzib Vali Muhammadxon oti oyoqlari ostiga tashlaydilar. Shu tariqa Vali Muhammadxon Balx shahrini egallaydi. Shaharning barcha amirlari va harbiy sarkardalar Vali Muhammadxon xizmatiga kiradilar[14]. Shunday qilib 1601-yilning oxirlarida Balx shahri ashtarxoniylar tomonidan egallandi[7]. Bu yerda Joni Muhammadxon nomiga xutba o'qildi va Vali Muhammad shaharga hokim etib tayinlandi.

Xulosa qilib aytganda, XVI asr oxirida shayboniy Abdullaxon II ning vafotidan keyin hukmron sulola vakillari o'rtasida hokimiyat uchun kurashlar va ichki siyosiy nizolar avj oldi. Natijada, markaziy hokimiyatning inqirozi tezlashdi. Mamlakatdagi tartibsizliklar siyosiy vaziyatni taranglashtirdi. Bunday vaziyatdan Buxoro xonligining ichki va tashqi dushmanlari foydalanishga urinishdi. Oqibatda, ana shunday og'ir sharoitda yangi sulola – Ashtarxoniylar sulolasi hokimiyat tepasiga keldi.

ADABIYOTLAR

1. Каримов И.А. Она юртимиз бахту икболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. Т.: "Ўзбекистон", 2015.
2. Абдураимов М. А. Очерки аграрных отношений. Ташкент, "ФАН", 1966. Кн 1.
3. Абулғозий Баходирхон. "Шажарайи турк". Тошкент, "Чўпон". 1992.
4. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Тошкент, "Шарқ". 2001.
5. Атаджанов Ш., Илҳомов З., Ишқуватов В., Аллаева Н. Ўзбек хонликлари тарихшунослиги. Тошкент, Низомий номидаги ТДПУ. 2001.
6. Ахмедов Б. А. История Балха. (XVI-первая половина XVIII в.) Ташкент, «Фан», 1982.
7. Ахмедов Б. Тарихдан сабоқлар. Тошкент, "Ўқитувчи", 1994.
8. Ахмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари.(Қадим замон ва ўрта асрлар) Тошкент, "Ўқитувчи". 2001.
9. Бахридинович, Б. С. (2023). Приход династии Аштархани (Джани) на трон Бухарского ханства. Центральноазиатский журнал литературы, философии и культуры, 4(1), 65-68.

10. Давидович Е. А. История монетного дела Средней Азии XVII-XVIII вв., Душанбе, 1964.
11. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. Кн. 2. Душанбе, 1989.
12. Зиёев Ҳ. Россиянинг Қозон, Астрахан, Сибир, Қрим, Кавказ ва Туркистонга тажовузи ва ҳукмронлигига қарши курашлар (XVI асрнинг иккинчи ярми - XX аср бошлари). VI жилд, Ташкент, “Янги аср авлоди”, 2012.
13. Муҳаммадёр ибн Араб Қатағон. Мусаххир ал-билод(Мамлакатларнинг эгалланиши). Форс тилидан таржима, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари: Исмоил Бекжонов, Дилором Сангилова. Тошкент, “Янги аср авлоди”, 2009. –Б. 399.
14. Муҳаммад Юсуф Мунши. Муқим-ханская история /Перевод с таджикского, предисловие, примечания и указатели профессора А.А. Семенова. –Тошкент: Издательство академии наук узбекской ССР, 1956.
15. Муҳаммадёр ибн Араб Қатағон. Мусаххир ал-билод(Мамлакатларнинг эгалланиши). Форс тилидан таржима, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари: Исмоил Бекжонов, Дилором Сангилова. Тошкент, “Янги аср авлоди”, 2009.
16. История народов Узбекистана. Кн 2. Ташкент, 1947.
17. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI – середина XIX в.) / Отв. ред. А.К.Боровков. – М.: Изд-во Восточной литературы, 1958.
18. Очерки по истории государственности Узбекистана. Ташкент, “Шарк”, 2001.
19. Ражабов Қ., Иноятов С. Бухоро тарихи. Тошкент, “Тафаккур”, 2016.
20. Сағдуллаев А., Аминов Б., Мавлонов Ў., Норкулов Н., Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. I қисм, Тошкент, “Академия”, 2000.
21. Сағдуллаев А., Ў. Мавлонов. Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи (қадимги даврлардан XIX асрнинг ўрталарига қадар) Тошкент, “Академия”, 2006.
22. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Тошкент., «Ўзбекистон миллий энциклопедияси». 833-б.
23. Шониёзов Қ. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Тошкент, “Шарк”. 2001.

UDK:930.1

Mohichexra BOLTAYEVA,
O‘zMU Jizzax filiali dotsent vazifasini bajaruvchisi, (PhD)
E-mail: bmoichexra@bk.ru

Tarix fanlari doktori, professor Y.Alimova taqrizi asosida

A LOOK AT THE HISTORY OF FOREIGN INVESTORS AND JOINT VENTURES IN THE BUILDING MATERIALS PRODUCTION INDUSTRY IN THE JIZZAKH REGION

Annotation

This article, using the example of the Jizzakh region, analyzes the investment policy of attracting foreign investment in the country's construction industry and, as a consequence, the activities of joint ventures with the participation of foreign investors.

Key words: Foreign investment, construction industry, building materials, joint venture, investment, corporation, project, CNBM.

ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕТОРОВ И СОВМЕСТНЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ В ОТРАСЛИ ПРОИЗВОДСТВА СТРОИТЕЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ ДЖИЗАКСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация

В данной статье на примере Джизакской области анализируется инвестиционная политика привлечения иностранных инвестиций в строительную отрасль страны и, как следствие, деятельность совместных предприятий с участием иностранных инвесторов.

Ключевые слова: Иностранные инвестиции, строительная отрасль, строительные материалы, совместное предприятие, инвестиции, корпорация, проект, CNBM.

JIZZAX VILOYATIDA QURILISH MATERIALLARI ISHLAB CHIQRISH SANOATIDAGI XORLIJY INVESTORLAR VA QO‘SHMA KORXONALAR FAOLIYATI TARIXIGA NAZAR

Annotatsiya

Ushbu maqolada mamlakatdagi qurilish sanoatiga chet el sarmoyalarini jalb qilish bo‘yicha olib borilayotgan investitsion siyosati va buning natijasida xorij sarmoyadorlari ishtirokidagi qo‘shma korxonalar faoliyati Jizzax viloyati misolida tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Xorijiy investitsiya, qurilish sanoati, qurilish materiallari, qo‘shma korxonalar, investitsiya, korporatsiya, loyiha, CNBM.

Kirish. Respublikamiz mustaqillikka erishgan yillaridan boshlab iqtisodiyotning boshqa soha va tarmoqlari bilan bir qatorda qurilish materiallari ishlab chiqarish sanoati ham jadal suratlarda rivojlanib kelmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 20-fevraldagi PQ-4198-sonli “Qurilish materiallari sanoatini tubdan takomillashtirish va kompleks rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori davlatning iqtisodiyotdagi ishtirokini yanada qisqartirish, mahalliy xom ashyoni chuqur qayta ishlashni tashkil etishni rag‘batlantirish, qurilish materiallari sanoatini boshqarish tizimining samaradorligini oshirish, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar turlarini diversifikatsiya qilish, ilg‘or texnologiyalarni joriy etish va eksport hajmini kengaytirish, tarmoqqa investitsiyalarni jalb qilish maqsadida qabul qilindi.

2023-yilda eksport va investitsiyalarni rivojlantirish masalalari bo‘yicha hukumat topshiriqlari asosida yagona yo‘l xaritalari tasdiqlangan. Xususan, davlatimiz rahbarining 2022-yil 28-dekabrda “O‘zbekiston Respublikasining 2023-2025-yillarga mo‘ljallangan investitsiya dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori va hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlariga asosan jami 2,0 mlrd. dollarlik 465 ta investitsiya loyihasi amalga oshirildi. Mazkur loyihalarni moliyalashtirishga 1,2 mlrd. dollar xorijiy investitsiya va kreditlar jalb etiladi, 15 mingta yangi ish o‘rinlari yaratiladi[3].

Aytish joizki, hududiy dasturlarga asosan qurilish materiallari sohasi bo‘yicha mahalliy hokimliklar bilan hamkorlikda Farg‘ona viloyatida umumiy qiymati 321,7 mln.

dollar bo‘lgan 33 ta, Qoraqalpog‘iston Respublikasida 118,5 mln. dollar bo‘lgan 35 ta, Jizzax viloyatida 224 mln. dollarlik 18 ta, Samarqand viloyatida 250,1 mln. dollar bo‘lgan 69 ta, Namangan viloyatida esa 162 mln. dollarlik 38 ta, Navoiy viloyatida 210,3 mln. dollar bo‘lgan 41 ta loyiha ishga tushiriladi. Mazkur loyihalarni amalga oshirish natijasida yangi turdagi import o‘rnini bosuvchi sement, keramogranit, quvur va geosetkalar, marmar, burama mixlar, travertin va granit plitalari, keramik plitkalar, temir-beton, gipsokarton listlari, penobeton va gazobeton bloklari kabi qurilish materiallarini ishlab chiqarish bo‘yicha yangi quvvatlar ishga tushiriladi.

2023-yilning 22-sentyabr kuni Qurilish materiallari sanoatini rivojlantirish bo‘yicha Kengash raisi Saxi Annaklichev boshchiligidagi ishchi guruh Pekin shahrida “China National Building Material” (CNBM) korporatsiyasi mutasaddilari bilan qator amaliy uchrashuvlar o‘tkazdi. Davlatimiz rahbari tomonidan sanoatni rivojlantirishda yetakchi mamlakatlar tajribasini o‘zlashtirishga qaratilgan qator vazifalar belgilangan. Qurilish materiallari sanoatini rivojlantirish bo‘yicha Kengash tomonidan bu borada tizimli ishlar dasturi ishlab chiqilib, amalga oshirib kelinmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ushbu mavzuni tadqiq qilishda asosan arxiv hujjatlarini, O‘zbekiston Respublikasi Statistika qo‘mitasi va boshqa bir qator tashkilotlarning hisobotlaridan foydalanildi. Ushbu mavzuning o‘rganilishi asosan, iqtisodiy fanlar nuqtai nazaridan shu vaqtgacha o‘rganib kelingan. Mavzu borasida tarixiy izlanishlar keng miqyosda tadqiq qilinmagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqola mavzusini ochib berish maqsadida tadqiqotda tashkilotlarning ma'lumotlarini taqqoslash, analiz-sintez va dialektik metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotlarni olib borishda asosan, xozirgi zamonaviy ma'lumotlarni zamonaviy islohotlar nuqtai nazaridan taqqoslab chiqildi.

Tahlil va natijalar. Nafaqat Xitoyda, balki dunyo qurilish materiallari sanoatida peshqadam kompaniyalardan biri hisoblangan "China National Building Material" korporatsiyasi bilan o'tkazilgan uchrashuvlar ham ikki tomonlama manfaatli kelishuvlarga boy bo'ldi. Korporatsiya prezidenti, janob Rushman Vey O'zbekistonda so'nggi yillarda amalga oshirilayotgan islohotlarni yuksak baholab, qurilish sohasining jadal taraqqiyotga erishayotganiga ko'plab xorijiy investorlar kabi Xitoyda ham katta qiziqish bilan qaralayotganini urg'uladi.

Ishchi guruh a'zolari CNBM korporatsiyasi faoliyati, xususan, mahsulot ishlab chiqarish faoliyati, xom ashyo sifati va sinov-laboratoriya jarayonlari, kadrlar tayyorlash va ular salohiyatini oshirish borasidagi ishlar bilan tanishdi. Qayd etish joiz, 40-yildan beri faoliyat ko'rsatayotgan CNBM korporatsiyasi qurilish materiallari ishlab chiqarishda dunyoda eng yirik kompaniyalar sirasiga kiradi. Yiliga 525 mln. tonna sement, 460 mln. tonna beton, 2,3 mln. tonna tolali shisha, 2,2 mlrd. metr kub gipsokarton ishlab chiqarish quvvatiga ega. Korporatsiya tarkibida, shuningdek, nafaqat qurilish materiallari ishlab chiqarish, balki sanoatning boshqa tarmoqlari uchun ham texnolog-muhandislar tayyorlashga ixtisoslashgan qurilish materiallari akademiyasi (China building materials academy) faoliyati yo'lga qo'yilgan. Ilm dargohida sanoatda innovatsion loyihalarni ishlab chiqish hamda yangi texnologiyalarni yaratish ustida ham ilmiy-amaliy ish olib boriladi[2]. Xususan, ayni paytda tarkibida uglevodorodi kam bo'lgan sement (bino inshootlarning mustahkamligini oshiradi va uzoq yillar xizmat qilishini ta'minlaydi) ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish bo'yicha ish olib borilayotgani ta'kidlandi.

Uchrashuvlar davomida CNBM korporatsiyasi va uning tarkibidagi "Jushi" Co., Ltd kompaniyasi bilan hamkorlikda O'zbekistonda qurilish materiallari sanoatini yanada rivojlantirishga qaratilgan, hududlarda mavjud xom ashyo zaxiralaridan kelib chiqib, qator qo'shma loyihalar, jumladan, yuqori markali sementning yangi turlari, kompozit materiallari, kaolindan tayyor mahsulotlar, beton, yuqori bosimga chidamli kompozit quvurlar hamda devorbop o'tga chidamli kompozit panellar ishlab chiqarish singari loyihalarni amalga oshirishga doir shartnomalar imzolandi.

Shuningdek, Sidjou shahridagi "Sinoma Design And Research Institute Of Non-metallic Minerals Industry" Co., Ltd instituti bilan hamkorlik o'rnatildi. 1959-yilda tashkil etilgan institut nometall foydali qazilmalarni tarkibini o'rganish, ularni boyitish va yuqori sifatli, yangi turdagi, energiyani tejovchi qurilish materiallari ishlab chiqarishda foydalanish bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlarini olib boradi hamda bino inshootlarni (ma'muriy, turar joy va ishlab chiqarish binolari) loyihalashtirish xizmatini ko'rsatadi. Jumladan, institutda sanoatda keng foydalaniladigan kaolin, grafit, nefelin, bentonit, dala shpati, kvars qumi, vollostonit va shu kabi 30 dan ortiq foydali qazilmalar tarkibini o'rganish va boyitish bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlari olib boriladi. Bir so'z bilan aytganda, CNBM korporatsiyasi bilan yo'lga qo'yilayotgan hamkorlik munosabatlari mamlakatimizda qurilish materiallari sanoatida xorijiy investitsiyalar ko'la-mining oshishi, yangi bilim va ko'nikmalar va zamonaviy texnologiyalarning o'zlashtirilishiga zamin yaratadi.

O'z tarkibida ko'plab korxonalarni jamlagan "O'zqurilishmateriallari" aksiyadorlik jamiyati davlat hokimiyati organlari bilan hamkorlikda mahalliy xom ashyoni chuqur qayta ishlash bo'yicha kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirmoqda. Xususan, bunda raqobatdosh, eksportga

yo'naltirilgan qurilish mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini oshirish va yangi turdagi sifatli qurilish materiallariga bo'lgan ichki ehtiyojni qondirishga alohida e'tibor qaratilgan. Ushbu talablar esa mahalliy va xorijiy tadbirkorlarni qo'llab-quvvatlashga keng imkoniyatlar eshigini ochmoqda. Fikrimiz isboti sifati yurtimizdagi mahalliy va xorijiy tadbirkorlar faoliyati haqida to'xtalib o'tsak. Jizzax shahridagi "Mingyuan silu industry" mas'uliyati cheklangan jamiyat shaklidagi qo'shma korxonasi ulardan biridir.

Korxonada bezakli qurilish oynasi ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Uning umumiy qiymati 110 million dollar bo'lib, yiliga 24 million kvadrat metr oyna mahsuloti ishlab chiqarish loyihasining birinchi bosqichida 29 million dollar xorijiy investitsiya o'zlashtirildi. Buning natijasida yiliga 4 million kvadrat metr bezakli oyna ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi va 210 ta yangi ish o'rni yaratildi.

Ahamiyatlisi shundaki, korxonada nafaqat O'zbekistonda, balki Markaziy Osiyoda yagona hisoblanadi. Bunday imkoniyat korxonada faoliyatini kengaytirish va mahsulotlar eksportini yo'lga qo'yishda amaliy natijalar olib keladi. Ayni kunda ichki bozorga 1 kunda 6 ming kvadrat metr mahsulot yetkazib berilmoqda. Shu bilan birga, bezakli qurilish oyna mahsulotlarini Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Afg'oniston davlatlariga eksport qilish ko'zda tutilmoqda[4].

Forish tumanida "Mega invest industrial" mas'uliyati cheklangan jamiyat shaklidagi O'zbekiston-Buyuk Britaniya qo'shma korxonasi faoliyati ham yuqorida to'xtalib o'tgan korxonada ko'rsatkichlaridan qolishmaydi. Unda umumiy qiymati 61,9 million dollar (36,4 mln.dollar bank krediti, 17,6 mln. dollar chet el investitsiyasi) o'zlashtirilishi evaziga yiliga 3000 tonna bazalt tolasidan armature, 2500 tonna bazalt tolasini ishlab chiqarish rejalashtirilgan. Loyihaning birinchi bosqichida qariyb 30 million dollar (shundan 14,6 mln. dollar ekvivalentida bank krediti, 8 mln. dollar xorijiy va 6,9 mln. dollar ekvivalentida mahalliy investitsiya) o'zlashtirildi hamda bazalt tolasini undan armatura ishlab chiqarish yo'lga qo'yilib, 90 ta yangi ish o'rni yaratilganini yurtimizda ishbilarmon tadbirkorlarga yaratilayotgan qulayliklar natijasi deyish mumkin.

Ma'lumot uchun aytish mumkinki, bazalt tolasini undan qurilish armaturasi ham yurtimizdagi yangi qurilish materiallaridan biridir. Yengil va o'ta chidamli bo'lgan ushbu mahsulot o'zining zamonaviyligi va narxi arzonligi bilan ajralib turadi. Jahon bozorida unga talab juda yuqori. Mutaxassislar fikriga ko'ra, bazalt (qoratosh) ekologik toza mahsulot bo'lib, po'lat armaturaga nisbatan 2 barobar arzon, 3 barobar mustahkam va 4 barobar yengil, shuningdek, tashqi ta'sirlarga o'ta chidamli va umuman zanglamaydigan qurilish materialidir.

Ishlab chiqarilishi yo'lga qo'yilgan bu yangi turdagi qurilish mahsuloti ham yurtimiz aholisi uchun katta yangilik bo'ldi. Negaki, xalqimiz hamisha yangi uy qurib, orzu havas bilan yashashni istaydi. Albatta, bunday ehtiyojlarni qondirishda mahalliy va xorijiy tadbirkorlarning hissasi katta bo'layotganini mamnuniyat bilan aytish arziydi. Endi masalaning yana bir muhim tomoni bor: bu - eksport va talab. Hozirgi kunda mahsulotni katta miqdorda xarid qilish bo'yicha Yevropa davlatlaridan takliflar kelib tushayotganini ko'rishimiz mumkin.

Tadbirkorlarga mana shunday imtiyoz va sharoitlarni yaratib berishda asosiy tashkilot - "O'zqurilishmateriallari" aksiyadorlik jamiyatining ham alohida o'rni bor. Jamiyat tomonidan axborot-kommunikatsiya tarmog'ining zamonaviy imkoniyatlaridan samarali foydalanish yaxshi yo'lga qo'yilmoqda[1].

Shu bilan birga, iste'molchilarga qo'shimcha qulayliklar yaratish maqsadida bugungi kunda qurilish materiallari ishlab chiqaruvchi korxonalar, ular tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning tavsifi, narxi, shuningdek,

ushbu korxonalarining aloqa ma'lumotlari kiritiladigan Telegram robot yaratish bo'yicha tegishli ishlar olib borilmoqda. Bunday yangiliklar tizim faoliyatini zamonaviylashtirishda eng muhim omillardan hisoblanadi.

Xulosa. Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, milliy iqtisodiyotning rivojlanishida qurilish korxonalarining o'rni va ahamiyati kiritilgan chet el sarmoyalari va mavjud moddiy-texnika asosini modernizatsiya qilishdan tashqari,

boshqaruvning demokratik tamoyillarini kuchaytirish, ulardagi iqtisodiy salohiyatni oshirish, korxonalar, siyosatning iqtisodiyotdan ustunligiga barham berish, firma va ularga tenglashtirilgan ishlab chiqarish tuzilmalarining xo'jalik faoliyati bilan bog'liq mustaqillik doirasini kengaytirish, inson faoliyatining barcha soha va tarmoqlarida tashabbuskorlik, izlanishlarga imkon beradi.

ADABIYOTLAR

1. https://uzsm.uz/uz/press_center/mass_media/19698/
2. <https://sqb.uz/uz/press-center/news-uz/qurilish-materiallari-sanoatida-o-n-besh-mingta-ish-o-rni-yaratiladi/>
3. <https://www.sqb.uz/uz/press-center/news-uz/qurilish-materiallari-sanoatida-xorijning-yetakchi-kompaniyalari-bilan-hamkorlik-kengaymoqda/>
4. https://uzsm.uz/uz/press_center/mass_media/19905/

UO•K: 316.61:373.5:94:372.36(575.1)(043.3)

Baxtiyor ISOQOV,

NamDU "Arxeologiya" kafedrasida dotsenti, tarix fanlari nomzodi

E:mail.baxtiyor_1958@gmail.com

NamDU dotsenti B.Xalmuratov taqrizi asosida

“AVESTO”DA EZGULIK VA YOVUZLIKKURASHI MUAMMOLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada zardo'shtiylik dinining muqaddas kitobi bo'lmish "Avesto"dagi ekologik qarashlar va ularning bugungi kundagi ko'rinishlari tahlil qilingan. Muallif unda asosiy e'tiborni zardo'shtiylik dinining o'ziga xos ekologik konsepsiyasi, uning asosiy mezonlari, ushbu dinda yer, suv, havo va tuproq softligini saqlashga doir nazariyalarning tarixiy, etnografik hamda falsafiy negizlariga qaratgan.

Kalit so'zlar: "Avesto", zardo'shtiylik, ekologiya, ekologik konsepsiya, suv, havo, olov, tuproq, diniy e'tiqod, din, dehqonchilik, chorvachilik.

ПРОБЛЕМЫ БОРЬБЫ ДОБРОДЕТЕЛЬ И ЗЛО В «АВЕСТО»

Аннотация

В данной статье анализируются экологические взгляды в «Авесте», священной книге зороастрийской религии, и их проявления в наши дни. В центре внимания автора уникальная экологическая концепция зороастрийской религии, ее основные критерии, исторические, этнографические и философские основы теорий сохранения чистоты земли, воды, воздуха и почвы в этой религии.

Ключевые слова: «Авеста», зороастризм, экология, экологическая концепция, вода, воздух, огонь, почва, религиозные верования, религия, земледелие, скотоводство.

VIRTUE AND EVIL IN "AVESTO" PROBLEMS OF STRUGGLE

Annotation

This article analyzes the ecological views in the "Avesta", the sacred book of the Zoroastrian religion, and their manifestations today. The author focuses on the unique ecological concept of the Zoroastrian religion, its main criteria, the historical, ethnographic and philosophical foundations of the theories of preserving the purity of land, water, air and soil in this religion.

Key words: "Avesta", Zoroastrianism, ecology, ecological concept, water, air, fire, soil, religious belief, religion, agriculture, animal husbandry.

Kirish. Insoniyat ma'naviy yuksalishidagi buyuk nuqtalardan biri tabiat va odamzod hayotidagi o'zaro uyg'unlik hamda mutanosiblik mavjudligini idrok etish hisoblanadi. Tunning ortidan kunning kelishi, daryolarning yuqoridan quyi tarafga oqishi, issiq bilan sovuq, achchiq bilan chuchuk, yaxshi bilan yomonning farqiga borish odamning inson bo'lib shakllanishida muhim ahamiyat kasb etgan. Mazkur xulosani qadim zamonlarda yashab o'tgan ajdodlarimiz tarixi, dini, san'ati, tabobati... to'la-to'kis isbotlab turibdi. Kamida 3,5 ming yillik tarixga ega o'zbek davlatchiligi ilk davri mafkurasi vazifasini o'tagan bobokalon kitob – «Avesto» parchalari bilan tanishish chog'ida ham minglab yillar burun hayot kechirgan odamlar dunyoqarashi, ularning tabiat hamda jamiyatga munosabati nechog'lik darajada murakkab ravishda shakllanganiga yaqqol guvoh bo'lamiz.

Mavzuga oid manba va adabiyotlar tahlili. Ushbu kitob 21 qism (nask)dan iborat bo'lgan. Shundan zamonlar osha bizlar – merosxo'rlarga to'rt qismi yetib kelgan: «Videvdot» («Vandidod»), «Yasna», «Vispirad» va «Yasht» nasklari. Ko'p qismi butunlay yo'qolib ketganiga qaramay, saqlanib qolgan nasklarning o'ziyoq «Avesto»ning qomusiy ulug'vorligi, tarixiy manba sifatida behad yuksak qimmat va ma'naviy umumbashariy xususiyatlarini to'la-to'kis darajada namoyish eta oladi. Shuningdek, maqolani yozish jarayonida mazkur masalada keng ko'lami tadqiqotlar olib borgan M. Is'hoqov, A. Ashirov, A. Mahkam va B. Isxakov tadqiqotlari [1]ga ham tayanildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada birlamchi yozma manbalar bilan solishtirish, xronologik, qiyoslash hamda kontent tahlil usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Zardushtiylik kosmogonikasi bo'yicha yer gardish shaklida, namlik, suv hamma narsaning asosi, yerni okean qurshagan, u xuddi suvdagi taxtadek. Ana shu aqidaga ko'ra, zardushtiyalar suvni hatto olovdan ham ortiqroq e'zozlashgan. Ular fikricha, yerni qurshagan olti moddani (olti ma'bud) birinchisi suv (Apam-Napat), unda hayot kuchi bor, suvdagi hayot kuchini o'limlik sharbatlari bilan boyitib borish kerak [2].

«Yasht» kitobi (Xurmuzd yasht)ning ezgulik tangrisi Ahura Mazdaga alqov qismida shunday g'oya bunyodkor ilgari surilgan: «Ezgu o'y, ezgu so'z, ezgu savob ishlar bilan ezgu o'y, ezgu so'z va savob ishni alqayman. O'zimni bori ezgu o'ylarga, ezgu so'zlar (aytish)ga va yaxshilik ishlar amaliga baxshida etaman, barcha yomon o'ylardan, yomon so'zu yovuz ishlardan yuz o'giraman.

Topinchim va maqtovlarim – ezgu fikrim va so'zim, (savobli) ishlarim «tanamdagi jonim» bilan birga Sizlarga bo'lsin, o'lim bilmas Valilar.

Haqiqatni sharafloyman: «Haqiqat – oliy ne'mat. Bu ne'matdan shul (kishi) bahramandkim, savob unga bo'lg'aykim, ul Haq (yo'lida) eng ezgu savob ishdan qolmasa».

Ajdodlarimiz ushbu duo so'zni uch qayta o'qiganlar, ya'ni «Avesto»ning asl matnidayam mazkur g'oya uch marta qaytadan takrorlab yozilgan. Hanuzgacha el ongida, xatti-harakatlarida ham yashab kelayotgan «Amaling – niyatingga

yarasha», «Niyating – yo'ldoshing» g'oyalari aynan o'sha davrlar mahsulidir.

«Avesto» bo'yicha «O'zga kishilarni yaxshilikka olib borgan kimsalargagina yaxshilik nasib etadi» [3]. Shu sababdan ham «Olamning obodligi, jahonning osoyishtaligi uchun jiddu jahd qilmoq, uni asramoq va yorug'lik tomon eltmoq kerak»ligi ham nihoyatda ko'p bora ta'kidlangan.

Zardushtiylik ta'limotiga ko'ra, hayot – ezgulik va yovuzlik, rost va yolg'on, ziyo hamda zulmatning o'rtasidagi azaliy va abadiy to'qnashuv, jang-jadal, muhorabalardan iborat. Yorug'lik, rostlik, ezgulik kuchlarini Ahura Mazda, yovuzlik, yolg'onchilik, zulmat va jaholat kuchlarini bo'lsa buzg'unchi ruh – Axriman boshqaradi.

Axriman qo'shinlari tarkibiga esa devlar, hasad, yalqovlik, yolg'onchilik kabi jonlantirilgan yomon tushunchalar kirgan bo'lib, ular odam, olov, zamin, suv, havo, chorvaga ziyon yetkazishga betinim urinadilar. Axriman turli xastaliklar, o'lim, sovuq, jazirama issiq, zararli hayvon va hasharotlarni yaratgan. Ahura Mazda yaxshilik, sog'lik-salomatlik va baxt ato etuvchi iloh hisoblangan.

Ahura Mazda esa buzg'unchi Axrimanga qarshi kurashish uchun quyidagi muqaddas va ezgu ruhlar – Amesha Spentalarni yaratgan:

1. Vohu Mana (Bahman) – Yaxshi niyat (Ezgu Ong);
2. Asha Vahishta

(Ardibihisht) – O'ta adolatlilik (Oliy Haqiqat); 3. Xshatra Varya (Shahrivor) – Orzu etilgan qudrat (Matlub Qudrat); 4. Spenta Armaiti (Sipandormaz) – Dyonatli avliyolik (Matlub tavoze); 5. Xaurvatat (Xurdod) – Yaxlitlik (Sog'lik-salomatlik); 6. Amaretat (Murdod) – Mangulik (Abadiy barhayotlik) [4].

Ushbu oltita muqaddas ruhning har biri moddiy dunyoning olti xildagi homiylari ham hisoblangan. Bahman – hayvonlar, Ardabihisht – olov, Shahrivor – metallar, Sipandormaz – yer, Xurdod – suv, Murdod – o'simliklar rahnamosi sifatida anglangan. Sipandormaz, Xurdod va Amurdod, bir vaqtning o'zida ilohalar ham hisoblangan. Sipandormaz ruhiy olamda sabrlilik, do'stlik singari xislatlar homiysi bo'lsa, moddiy olamda zaminni qo'riqlaguvchi, uni pok tutguvchi va qut-baraka ato etuvchi ilohadir.

«Avesto» bo'yicha pok havo ilohi Andarvay deb nomlangan.

Fradot Fshu «mayda chorvalarni parvarish etuvchi» ma'nosini anglatuvchi iloh hisoblangan.

Tuman va hududlarni o'z panohiga olgan iloh Zantum deb atalgan. Apam Napat bo'lsa suv ilohi sifatida tasavvur qilingan. Ushbu iboraning asl ma'nosi «suvlar nabirasi»dir. U «Avesto»da «ulug' shahriyor», «uchqur» kabi sifatlar bilan qo'llangan.

Nmayan – uy-joylarni asrovchi, Porindiy esa boylik, qut-baraka ma'nosini ifodalovchi, noz-ne'matlarni asrovchi iloha debilingan. Barcha hayvonlarga homiylik qilguvchi iloh Savanhi, urug'-nasllar, qishloqlar ilohi Vyasya, foydali jonivorlarni ko'paytiruvchi iloh Gush-Urvon, keng, pokiza va bo'liq yaylovlar, el-yurt osoyishtaligi ma'budi Roman deb atalgan [5].

Zardushtiylarning asosiy mashg'ulotlari chorvachilik va dehqonchilik bo'lganligi uchun ular uy hayvonlariga ijobiy munosabatni doimo saqlab kelganlar. Masalan, sigirlar, otlar va itlar ancha e'tiborda bo'lgan. Mabodo qurbonlik qilib, mol so'yilsa, uning tili va chap jag'i kohin oldiga qo'yilgan. Bundan tashqari qurbonlik qilingan mol go'shti ibodatdan so'ng kohinlar va diniy marosimda ishtirok etgan kishilar o'rtasida taqsimlangan [6]. Bunday qurbonlik yoki «xudoyi» – qo'y so'yish, pishirilgan kallani keksalar oldiga qo'yish, so'yilgan tana go'shtini «xomtalash» qilib, qo'ni qo'shnilariga tarqatish udumi hozir ham xalqimiz o'rtasida uchrab turadi.

Buddaviylik shakllanmasdan oldin (mil.av. V asr) ajdodlarimiz olovni muqaddas bilganlar. Uni har qanday

tarzda tahqirlash, unga zarar yetkazish, yonib turishiga ko'maklashmaslik gunoh hisoblangan. Ushbu odat buddaviylikda ham davom etgan ko'rinadi. Islom tasavvurlari qobig'ida turib ham hozirgacha olov va kulga nisbatan ritual ehtiyotlik odati bizning xalqimizda saqlanib kelayotgani kabi. Buning islomgacha xalqimizda zardushtiylikda (mazda dini) asosiy mohiyat deb hisoblagan [7].

Markaziy Osiyo hududida esa tuproq va olovni e'zozlash (miloddan 6–7 ming yil muqaddam shakllangan Joytun madaniyati yodgorliklarida), to'rt unsur (suv, olov, tuproq va havo)ga e'tiqod (6–5 ming yil muqaddam Qadimiy Xorazmda), Tangriga e'tiqod (miloddan 7–8 ming yil muqaddam shakllangan Qadimgi Turon madaniyati yodgorliklarida) singari diniy va falsafiy g'oyalar vujudga kelgan. Markaziy Osiyoda yashagan xalqlarning falsafiy g'oyalarida inson bilan tabiat kuchlari o'rtasidagi ziddiyat muammosi birinchi o'rindagi masala sifatida kun tartibiga qo'yilgan.

Abu Rayhon Beruniy «Mina kechasi» kuni haqida shunday yozgandi: «Mina ismli hukmdor ayol kechasi mast holda ipak kiyimda tashqariga chiqadi va u joyda yiqilib hushidan ketib qoladi. Bahor fasli bo'lishiga qaramasdan, sovuqdan qotib o'ladi» [8]. Ushbu misol Xorazm hududida naqadar qahraton qish bo'lganligidan dalolat beradi. Qadimgi Xorazmda topilgan miloddan 8-7 ming yil avval bunyod etilgan olovxonalar, zardushtiylarning ibodatxona qoldiqlari fikrimiz dalildir.

Ajdodlarimiz olov yongan o'choqqa qalampir, non, ovqat qoldiqlari tashlash, turli chiqindilarni yoqish yoki o'choqdan chiqqan kulni axlatxonalarga to'kish (vodiyning o'troq aholisi yashagan qishloqlarda kul uchun maxsus o'ra mavjud bo'lgan yoki kul hovli chetida to'planib kuz yoki bahor faslida mineral o'g'it sifatida ekinlarga solingan)ni gunohi azim hisoblaganlar. Agar olov kuli bilan axlat bir joyga tashlansa, ushbu xonadonning to'y va aza marosimlari bir-biriga qo'shilib ketadi, deb o'ylangan. Motam marosimlarida esa olovni bulg'amaslik uchun uch kun mobaynida ushbu xonadon o'chog'ida o't yoqib taom tayyorlanmagan. Bundan tashqari, nikoh to'yida kelin-kuyovni ins-jins, balo-qazodan poklash maqsadida olov atrofida aylantirish odati ham bizga ajdodlardan meros. Demak, yuqoridagi odatlarning kelib chiqishi qadimiy o'choq kul'tiga borib taqaladi.

Zardushtiylik dini bilan bog'liq ekologik konsepsiyalar tizimida nafaqat tevarak-atrof, shu bilan birga insonning o'zining pokligi borasida qayg'urilgan. Chunonchi, «Avesto»da doimiy badantariya bilan shug'ullanish, kunda yuz-qo'lni bir necha marta yuvish, qo'lni yuvmasdan turib tananing boshqa joyini ushlamaslik, sochni toza tutib tirnoqlarni tozalab turish maslahat berilgan. «Vendidot»ning 17- bobida shaytonning najosati to'planadigan va kesib tashlanadigan tirnoq va sochni nima qilish kerakligi to'g'risida yo'l-yo'riq berilgan [9].

Soch va tirnoqlarning afsungarlik xossalari haqidagi zardushtiylik qarashlari izlari xalqimiz hayotida bugungi kungacha saqlanib qolgan. Axborotchilarning fikricha, tirnoqlarni olganda chekka yerga tashlash shart. Agar chetroq joyga tashlanmasa, u qiyomat-qoyimda o'sha odamning oyog'i ostidan teshib chiqar emish. Shu bois ham odamlar tirnoqlarini olganda qog'ozga kafanga o'xshatib o'rab: «Qora yer senga topshirdim. Shamol sen guvoh bo'l», deb chetroq yerga ko'mib qo'yganlar [10]. Mazkur odat zamirida odam tana qoldig'i hisoblangan sochi, tirnoqni avaylash asosida inson va tabiat o'rtasidagi ijobiy munosabatlar shakllana boshlagan.

Farg'ona vodiysida olingan yoki yuvilganda to'kilgan sochlar ham olov, oqar suv yoki oyoq ostiga tashlanmagan. Chunki, qadimdan ajdodlarimiz sochni olovga, suvga tashlashni og'ir gunoh deb hisoblaganlar. Shu bois, olingan soch yoki tirnoq devorlar kovagiga qo'yiladi yoki mevali daraxt tagiga

ko'miladi [11]. Bizningcha, bu odat zardushtiylikdagi tanadan ajralgan har bir narsa murdor hisoblanishi bilan bog'liq bo'lsa kerak.

«Avesto» Vispirad qismi 21- bo'lim, 1- bandida esa shunday tilaklar yozilgan: «Ezgu suvlar, serhosil giyohlar va ashavanlar fravashlariga olqish va hamdlarni qabul qilamiz». Fravashilar inson, jamiyat, tabiat, uy, qishloq, el-yurt va mamlakatni balo-qazodan asrovchi najotkor kuch sifatida anglangan. «Avesto»ning Yasna qismi (Bag'on Yasht, 23-hot, 1-band)da bu xususda shunday g'oya mavjud: Ular «osmonni asrab-avayladilar, qo'riqladilar, suvni asrab-avayladilar; jonivorlarni asrab-avayladilar... [12]».

Xalqimizda hanuzga qadar saqlanib kelayotgan ajdodlar ruhi (arvohi)ga nisbatan alohida hurmat, ehtiyotli va umidvor qarash an'anasi ayni mazkur holat bilan bog'liq. Shu boisdan hozirgacha madh etish, alqov ma'nosidagi «Arvohlar yor, pirlar madadkor bo'lsin!», degan duo kishilarga ruhiy ko'tarinkilik bag'ishlaydi.

«Avesto»da zamini hammadan ko'ra baxtliroq bo'lgan joy «keng yaylovlar ishq'i bilan masrur, bu yaylovlarni qo'shiqqa solgan Ashavan (Haqiqatgo'y) oyoq bosgan, ... hammadan ko'proq bug'doy, mevali daraxtlar ekilgan, odamlar quruq yerlarga suv chiqargan, suvli yerlar shudgor qilingan, ... qo'ylar suruvi, sigirlar podasi eng ko'p parvarishlanadigan zamindir». «Zaminni hammadan ham ko'ra ko'proq baxtiyor qilgan shaxs kim?» degan savolga shunday javob qaytarilgan: «U hammadan ko'p bug'doy, giyoh, mevali daraxtlar ekan zotdir! U quruq yerlarga suv chiqargan va suvli yerlarni shudgor qilgan zotdir...» [13].

«Avesto»da Axriman yaratgan zaharli, zararkunanda jonivor va hasharotlar umumiy nom bilan «Xrafstra» deb atalgan. Butun faoliyati yomonlikdan iborat bo'lgan xrafstralral aslida Ahuraviy kuchlarga qarshi kurash uchun yaratilgan edi. Ulardan biri skayaty hasharoti g'alla va o'simliklar ichiga yashirilib oladi, o'z zaharli nishini sigirlar, jonivorlarga sanchadi. «Avesto»ning Vandidod qismi 17- fragard, 1- bo'lim, 3- bandida bunday holatning sababi ham izohlangan: qadim ajdodlar «Marosimlariga e'tiborsizlik oqibatida... ekinzorlarda bug'doylarni yeguvchi hasharot, uylarda liboslarni kemiruvchi maxluqlar yer yuzini bosib ketadi» [14].

Zardushtiyarning zamonidan hozirga qadar davom etayotgan tasavvurga ko'ra jinlar, asosan, mozorlar, yong'oq, jiyda daraxtlari ostida ko'proq bo'ladi. Shunga binoan, yong'oq va jiyda daraxtlari tagida yotish qadim-qadimdan bexosiyat hisoblangan. Ajdodlarimiz dunyoqarashida yaxshilik doimo tozalik, obodlik, yorug'lik va hayot bilan bog'liq, yomonlik, yovuzlik esa ifloslik, qorong'ulik va xarobazor ramzi, timsoli bo'lib kelgan.

Ahura Mazda shunday javob berdi: – «Poklana olmaydi, ey Zardushtra! U nopokdir. U nasu (nas)ning xizmatkori (malayi). U tufayli o'rgimchak, chigirtkalar bolalaydi va qurg'oqchilik keladi, o't-o'lanlar ham quriydi...» [15].

ADABIYOTLAR

1. «Avesto». Вендидот / Таржимон М. Исхоков. – Тошкент, 2003; Аширов А. «Avesto»дан мерос маросимлар. – Тошкент, 2001; «Avesto». Тарихий-адабий ёдгорлик / Аскар Маҳкам таржимаси. – Тошкент: Шарқ, 2001; Isxakov V. B. The ecologic conception of zoroastrizm connected with environment // “Science, research, development”. – Berlin, 2019. – №2. – P. 18–20.
2. Сулаймонова Ф. Нур Шарқдан таралади // Фан ва турмуш. – 1992. – №11–12. – Б. 8.
3. «Avesto». Ясна, 43- хот, 1- банд / А. Маҳкам таржимаси. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 24.
4. Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик... – Б. 364.
5. «Avesto». Вендидот, 3- фрагард, 1- бўлим, 1–6- бандлар.
6. Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик... – Б. 364.
7. Қаюмов А., Исхоков М., Отахўжаев А., Содиқов Қ. Қадимги ёзма ёдгорликлар. – Тошкент: Ёзувчи, 2000. – Б. 72.
8. Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. 1- том. – Тошкент: Фан, 1968. – Б. 281.
9. Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик... – Б. 169–170.
10. Dala yozuvlari. Namangan viloyati Yangiqo'rg'on tumani Paromon qishlog'i. 2022- yil.
11. Аширов А. А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. – Тошкент, 2001. – Б. 62.
12. «Avesto». «Yasna». Bag'on Yasht, 23-hot, 1-band.

«Avesto»da zamin, xonadon, badan, kiyim-kechak, oziq-ovqatni toza tutish, saqlash qoidalariga alohida e'tibor qaratilgan. Unda qabristonlarni shahar va qishloqdan ancha uzoqroqda, tepaliklarda joylashtirish, ularni maxsus devor yoki panjara bilan o'rab qo'yish kerakligi ham ta'kidlangan. «Odam jismi tuproqqa topshirilgach, qancha muddatdan keyin zamin o'zining dastlabki poklik holatiga qaytadi?» degan XXI asr kishisini ham o'ta qiziqtiradigan savolga 3 ming yil muqaddam shunday javob qaytarilgan edi. «Odam jismi tuproqqa topshirilgan lahzadan ellik yil o'tganidan so'ng zamin o'zining dastlabki poklik holiga qaytadi» [16].

«Avesto»da odamlar doim yuvinib va taranib yurishlari, ins-jinslar nafasi ham tegmasligi, havodagi ko'lansa narsalar o'tirib qolmasligi uchun boshga qalpoq kiyib yoki ro'mol o'rab yurish tavsiya etilgan. Har kuni yuz-qo'lni bir necha martadan yuvish, tish, burun, quloqlarni tozalab yurish shartligi alohida uqtirilgan. Masalan, sochiq, tish yuvish vositalarini maxsus joyda saqlash, olingan soch va tirnoqlar odamlar yashaydigan joydan nariga, it, mushuk, kuchuk, yovvoyi hayvon kovlab chiqara olmaydigan darajadagi chuqurlikka ko'mib qo'yish tavsiya qilingan. Chunki, tanadan judo bo'lgan har qanday narsa murdor (nopok, harom) hisoblangan.

«Avesto»da atrof-muhit tozaligini asrash, xastaliklarning oldini olishning turli-tuman vositalari xususidagi tavsiyalar mavjud. Eng avvalo, axlat, ifloslangan joylar tuproq, tosh, qum bilan ko'mib tashlangandi. Kiyim-kechak, atrof-muhit «Avesto»da qayd etilishicha, poklovchi hamda ofatni bartaraf etuvchi vosita hisoblangan – olov yordamida tozalangan. Mikroblarga esa kimyoviy yo'l bilan: sirka, sharob, turli giyohlar (isfand – isiriq, sadaf, aloe)ni tutatish orqali kurash olib borilgan edi.

Ajdodlardan bizlarga meros, butun dunyo ilm ahli tomonidan hanuzgacha rosa sinchiklab o'rganilayotgan yodgorlikda favqulodda holatlar oldini olish, yaylovlar, butazorlarni payxon qilmaslik, ekinzor, bog'rog', mevali daraxtlarga ham zarar yetkazmaslik, atrof-muhit pokligini asrash, buloq, quduq, hovuz, ariqlar tozaligiga alohida e'tibor qaratish lozimligi xususida ham ibratli fikr-mulohazalar mavjud. Masalan, hovuz yoxud ariq bo'yida mol boqqan yoki o'sha yerga otini bog'lagan har qanday shaxs, daraxtning bir dona shoxini sindirgan ham, nopok ko'zani hovuzga solgan kimsa ham 25 qamchi bilan savalanish jazosiga hukm qilingan. Atrof-muhitni, ko'cha-ko'y, butazor, o'tloqlarni, yerni, suvni iflos qilgan hamda uni asrab-avaylash qoidalarini buzgan shaxslar ham «400 qamchi urish jazosiga» hukm qilingan [17].

Xulosa. Xulosa sifatida guni qayd etish kerakki, ushbu betakror asarning bizlar uchun ahamiyati, avvalo, uning olis-olis zamonda ham xalqimiz milliy xususiyat va fazilatlarini umumbashariy qadriyatlar bilan uzviy tarzda bog'lanib ketganligini isbotlaydigan hayotbaxsh manba bo'lganligi uchun g'oyatda qimmatlidir.

13. "Avesto". Vendidot, 3- fragard, 1- bo'lim, 1–6- bandlar.
14. "Avesto". Vendidot. 17- fragard, 1- bo'lim.
15. "Avesto". Videvdot. 7- fragard, 25–26- bandlar.
16. "Avesto". Vendidot. 7- fragard, 8- bo'lim, 47–48- bandlar.
17. "Avesto". Videvdot, 8- fragard, 105- band.

Abdillajon PAZILOV,

Namangan davlat universiteti katta o'qituvchisi, tarix fanlari nomzodi

E-mail: abdillajon pazilov1948@mail.ru

NamDU dotsenti B.Xalmuratov taqrizi ostida

XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA ROSSIYADA QISHLOQ XO'JALIGI SOHASIDAGI ISLOHOTLAR VA ULARNING OQIBATLARI

Аннотация

Mazkur maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Rossiya imperiyasi qishloq xo'jaligidagi amalga oshirilgan islohotlar va ularning oqibatlari tahlil qilingan. Unda muallif asosiy e'tiborni 1906-1911-yillarda o'tkazilgan Stolipin agrar islohotining muhim natijalari, uning Sovet davlati qishloq xo'jaligining keyingi taraqqiyotiga ko'rsatgan ta'sirini ochib berishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Qishloq xo'jaligi, agrar inqiroz, g'alla, don sotish, eksport, import, Stolipin agrar islohoti, desyatina, akr, "Prusscha yo'l", dehqonlar, chorvadorlar.

СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ РЕФОРМЫ И ИХ ПОСЛЕДСТВИЯ В РОССИИ В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Аннотация

В данной статье анализируются аграрные реформы Российской империи в конце 19 - начале 20 веков и их последствия. В ней автор акцентирует внимание на раскрытии важных итогов столыпинской аграрной реформы, проведенной в 1906-1911 годах, ее влиянии на дальнейшее развитие сельского хозяйства в Советском государстве.

Ключевые слова: Сельское хозяйство, аграрный кризис, зерно, продажа зерна, экспорт, импорт, столыпинская аграрная реформа, десятина, акра, «прусская дорога», крестьяне, пастухи.

AGRICULTURAL REFORMS AND THEIR CONSEQUENCES IN RUSSIA AT THE END OF THE 19TH CENTURY - THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

This article analyzes the agricultural reforms of the Russian Empire in the late 19th and early 20th centuries and their consequences. In it, the author focuses on revealing the important results of Stolypin's agrarian reform carried out in 1906-1911, its impact on the further development of agriculture in the Soviet state.

Key words: Agriculture, agrarian crisis, grain, grain sale, export, import, Stolypin's agrarian reform, desyatina, acre, "Prussian road", peasants, herdsman.

Kirish. XIX asrning oxirlarida yuz bergan jahon agrar inqirozi Rossiya qishloq xo'jaligiga qattiq ta'sir etgan bo'lsada, mamlakat xalq xo'jaligi 80-90- yillarda yana asta-sekin rivojlana boshladi. Og'ir sanoat tezlik bilan ilgarijadi. Mayda sanoat ishlab chiqarish va manufaktura o'sa bordi. Temir yo'llarning uzunligi oshib bordi. Sanoat o'zgarishi tugallangan edi. Binobarin, bu vaqtda mexanizatsiyalashgan fabrika ishlab chiqarishning xalq xo'jaligidagi salmog'i 60-70- yillardagiga qaraganda ancha baland edi. Chet el kapitali mamlakatga tez kirib kela boshladi. Ishchilar soni o'sdi. Sanoatning rivojlanishini ikki bosqichga bo'lish mumkin. Birinchi bosqich, 1881-1892-, ikkinchi bosqich 1893-1900- yillarni o'z ichiga oladi.

Birinchi bosqichda qishloq xo'jaligi jahon agrar inqirozidan katta zarar ko'rgan edi. 1891-1892- yillarda ocharchilik yuz berdi. Temir yo'l qurilishi qisqarib ketgan bo'lsada, og'ir sanoat o'sdi. Donetsk havzasi va Krivoy Rog o'rtasida bunyod qilingan temir yo'l metallurgianing rivojlanishiga yordam berdi.

Ikkinchi bosqichda Rossiya tarixida katta sanoat yuksalishi yuz berdi. Sanoatning barcha tarmoqlari qatori og'ir sanoat ham o'sdi. 90- yillarda mamlakat xo'jaligi ham iqtisodiy taraqqiyotga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Bu davrda bank kapitalining roli oshib ketdi. XIX asrning 90- yillardagi sanoat yuksalishi davri umuman olganda, Rossiya ijtimoiy-iqtisodiy tarixida yangi davrni boshlab berdi. 80-90-yillarda shuningdek, qishloq xo'jaligi ham taraqqiy etdi. G'alla narxining pasayishi to'xtadi. Qishloq xo'jalik taraqqiyotining ikkita xususiyati bor edi:

Birinchidan, qishloq xo'jaligining rivojlanishi "Prusscha yo'l"dan borayotgan edi. Ikkinchidan, dunyo bozorida g'alla narxining pasayib borishi Rossiya qishloq xo'jaligiga qattiq ta'sir ko'rsatadi. 70-yillardan 90-yillargacha qishloq xo'jaligidagi ahvol agrar inqiroz nomini oladi.

Mavzuga oid manba va adabiyotlar tahlili. Mazkur masala bir qator tadqiqotlarda o'z aksini topgan bo'lib, bular jumlasiga A. Ivashchenko, A. Anfimov, N. Rubakin, S. Sidelnikov, Sh. Ergashevlarining keng ko'lamlil ilmiy izlanishlari va asarlarini kiritish mumkin [1].

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada birlamchi yozma manbalar bilan solishtirish, xronologik, qiyoslash hamda kontent tahlil usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Rossiya qishloq xo'jaligi mahsulotlarini chetga chiqarish asta-sekin o'sib bordi. Biroq, baribir g'alla asosiy chetga chiqariladigan qishloq xo'jaligi mahsuloti bo'lib qolaverdi. 80-90-yillarda Qozog'iston cho'llariga asosan rus va ukrain dehqonlarini ko'chirish dehqonchilikning rivojlanishiga sabab bo'ldi.

XIX asrning 80-yillarida chetga chiqarilgan g'alla miqdori ancha o'sib borganligini, 90-yillarda esa o'sish deyarli to'xtab qolganligini ko'rsatadi. Chetga zig'ir tola chiqarishi esa, aksincha, 80-yillarda bir darajada bo'lib, 90-yillarda o'sa boshlagan. Ammo chetga chiqarilgan g'alladan olingan daromad summasi, ayniqsa g'alla narxi juda pasayib ketgan 90- yillarda, ozgina o'sgan. Bunga sabab inqirozning ta'siri bo'ldi.

Chetga g'alla chiqarish darajasi g'allani yetishtirish darajasiga ko'ra ko'proq o'sib bordi. Krepostnoy huquq bekor

qilinishi arafasida chetga chiqarilgan g'alla miqdori yetishtirilgan sof mahsulotning (ya'ni urug'lik miqdorini chiqarib tashlagandan keyin qolgan mahsulotning) 5 foizidan oshgan emas edi. 70- yillarning boshida chetga chiqarilgani g'alla sof mahsulotning taxminan o'ndan bir qismini tashkil etdi. 80–90- yillarda Rossiyaning Yevropa qismida yetishtirilgan sof mahsulotning taxminan beshdan bir qismiga yaqini chetga chiqariladigan bo'ldi. Chetga chiqarilgan g'allalar orasida bug'doy, ayniqsa arpa muhim o'rin oldi. Chet ellarning arpa talabi kuchayganligidan g'allaning bu xili janubiy guberniyalarda ko'proq ekiladigan bo'ldi. 90- yillarda Rossiyaning Yevropa qismi va Shimoliy Kavkazda yetishtirilgan bug'doyning sof mahsulotini taxminan olganda deyarli beshdai ikki qismi, arpaning salkam uchdan bir qismi chetga chiqarilar edi. Shunday qilib, Rossiyaning qishloq xo'jaligi dunyo bozori bilan tobora mustahkamroq bog'lanib bordi.

XIX asrning 80-90- yillarida xalq ommasining ehtiyoji uchun jon boshiga iste'mol qilinadigan g'alla miqdori Rossiyadan g'alla Markaziy qora tuproqli guberniyalarda haydab ekin ekish mumkin bo'lgan yerlarning deyarli hammasi 60–70- yillardayoq haydalib bo'lgan edi. 80-90- yillarda bu tumanning ekin maydoni 4 foizga kamaydi. Ekin maydonining bunday kamayib ketishiga bu tumandagi krepostniklik sarqitlari bilan bog'lab qo'yilgan dehqonlarning og'ir ahvolga tushib qolishi va yirik yer egalilarining agrar inqirozning butun og'irligini dehqonlar gardaniga yuklashga intilganliklari sabab bo'ldi [2].

Qora tuproqli bo'lmagan mintaqaning Rossiya qishloq xo'jaligidagi salmog'i XVI–XVIII asrlardan boshlab bir necha asr davomida pasaya borgan edi. Bu pasayish jarayoni XIX asrning 80–90- yillarida yana birmuncha tezlashdi.

Savdo dehqonchiligi bundan oldingi yigirma yillikda qanday yo'sinda o'sib borgan bo'lsa, bu keyingi yigirma yillikda ham taxminan shu yo'sinda o'sib bordi va tumanlarning ixtisoslanishi taxminan shu tariqa davom etdi, faqat bu jarayonlarning sur'ati bir qadar sekinlashdi. Ukrainaning o'rmon va cho'l tumanlarida lavlagi ekish nisbatan tez o'sdi.

Rossiyaning Yevropa qismida don ekinlaridan boshqa ekinlar maydonining salmog'i bir ozgina oshdi. Don ekinlari ilgorigidek butun ekinlarning salkam o'ndan to'qqiz qismini tashkil etar edi.

Rossiyaning avvalgi g'alla koni bo'lgan markaziy dehqonchilik va o'rta Volga guberniyalaridagi dehqonlar, ayniqsa og'ir ahvolda yashar edi. Bunda nihoyatda kam yerlilik ustiga krepostniklik qoldiqlari ham kuchli edi. Markaziy qora tuproqli guberniyalardagi dehqonlarning benihoya og'ir ahvolda yashaganliklariga "markazning qashshoqlanishi" sabablarini o'rganish uchun 1901- yilda maxsus komissiya tuzgan podsho hukumati ham iqror bo'lishga majbur bo'lgan edi. Buni dvoryanlarning mafkurachilari ham inkor eta olmagan edi. Bunday mafkurachilardan biri – Oryol guberniyasining Yelets uyezdidagi dvoryanlarning boshlig'i S.S.Bexteyev XIX asr oxirlarida markaziy qora tuproqli guberniyalardagi dehqonlarning ovqatlanishini quyidagicha tasvirlagan edi: "Markazdagi dehqonlarning odatdagi ovqati quruq suvga ozgina karam solib pishirilgan sho'rva, kartoshka, so'k bo'tqasi va o'sha karam sho'rvaga ivitib yeyiladigan javdar unidan yopilgan qora nondan iborat. Suvga javdar uni bulg'atib achitilgan oqimtir va juda bemaza, achchiq suyuqlik ularning ichimligidir (bunda gap kvas haqida boradi). Buni ular zangala kasalidan ehtiyot bo'lish uchun iste'mol qiladilar" [3].

XIX asr oxirida Rossiya imperiyasi tarkibida 100 dan ortiq millatlar va xalq yashar edi. Ularning davlatlari turli asrlarda, turli tarixiy sharoitlarda Rossiya tomonidan istilo etilgan edi.

Istilo etilgan o'lkalarda ruslashtirish siyosati olib borildi. Bosqinchilar zulmiga qarshi ko'rsatilgan milliy-ozod-

lik harakatlari esa ayovsiz bostirildi. Bosib olingan o'lkalar Rossiya sanoatining xom-ashyo manbaiga aylantirildi.

Hukmron tabaqalar 1905- yildagi inqilob saboqlaridan tegishli xulosalar chiqargan edi. Uning asosiysi – dehqonlarni inqilobiy harakatlardan chetlatish haqidagi xulosa edi. Ikkinchisi, qishloqlarda podsho hokimiyatining kuchli ijtimoiy tayanchini vujudga keltirish muammosi edi.

Bu maqsadlarni ro'yobga chiqarish uchun agrar islohot o'tkazishga qaror qilindi. Podsho 1906- yil 9- noyabrda agrar islohot va dehqonlarni ko'chirish to'g'risida Farmon chiqardi. Bu islohot bosh vazir Stolipin Pyotr Arkadevich tashabbusi bilan bog'liq bo'lganligi uchun u tarixga "Stolipin agrar islohoti" nomi bilan kirgan edi. Unga ko'ra, dehqonlarning o'z xususiy yeriga ega bo'lishi masalasini quyidagi usul orqali amalga oshirilishi mo'ljallandi:

– jamoa yer egaligini bekor qilish va dehqonlarga sotib olgan jamoa yerini xususiy mulkka aylantirishga ruxsat etish va dehqonga o'z chek yerini sotish huquqini ham berish;

– dehqonlarning davlat va zodagonlarga qarashli yerlarini sotib olishlari uchun ularga "Dehqonlar banki" orqali yordam berish;

– yer tanqisligi kuchli bo'lgan markaziy mintaqalardagi dehqonlarning bir qismini Sibir, Uzoq Sharq va chekka o'lkalarga ko'chirish [4].

Birinchi urinishdan biz o'zimiz bilan birga Stolipinning "dehqonga g'ov qo'yib bo'lmaydi", "unga erkin mehnat qilishga, boyishga, o'z mulkiga o'zi egalik qilishiga imkon bermoq kerak... uni bo'yinturuqdan xalos etmoq zarur" degan komil ishonchini olmog'imiz kerak. Shunisi ham borki, shunday deb turgan ashaddiy islohotchi bo'lib beriladigan yerlarga egalik qilish masalasiga muhim cheklashlar ham kiritgan. yer o'zining mulkiga aylangandan keyin dehqon uni boshqa toifaga mansub odamga sota olmaydi, dehqon bankidan boshqa biron bankka garovga qo'ya olmaydi, shaxsiy qarzlaridan uzilish uchun to'lov sifatida bera olmaydi. yerni faqat "Odatdagi tarzda", ya'ni yaqin qarindosh-urug'lariga vasiyat qilib qoldirish mumkin. Bir qo'lga olti bo'lakdan ortiq yer sotib olish mumkin emas.

Stolipin nafaqat mujikning g'amini yegan edi, uning niyatini zamirida juda muhim masalalar ham bor edi. "Mulkchilik g'oyasi bilan sug'orilgan badavlat dehqon xo'jaligi, - deb yozilgan Stolipin rahbarligidagi Ministrlar Sovetining maxsus maxfiy jurnalida 1907- yilning 13-iyunida, - hamma joyda tartib saqlash va tinchlik o'rnatishda eng yaxshi tayanch bo'lib xizmat qiladi. Agarda, hukumat o'zining yerdan foydalanish ishlari bo'yicha mo'ljallagan tadbirlarini joriy qilish orqali bu maqsadga erishishga muvaffaq bo'lganida edi, Rossiyada davlat to'ntarishi va sotsialistik to'ntarish qilish haqidagi xom xayollarga uzil-kesil xotima berilgan bo'lar edi... ammo, haddan tashqari muhim ahamiyatga ega bo'lgani uchun hukumatning yuz minglab desyatina yerlarda amalga oshirmoqchi bo'lgan ishlari muvaffaqiyatsizlikka uchrasa, buning oqibati tasavvur qilib bo'lmas darajada yomon bo'lar edi. Muvaffaqiyatsizlik sotsialistlar va revolyutsionerlar lagerida yalpi shodiyonalikni tug'dirar va dehqonlarning nazarida ularning e'tiborini haddan ziyod oshirib yuborar edi" [5].

1905- yilga kelib Rossiyaning Yevropa qismida 12,3 million dehqon xo'jaligi bor edi, uning 77 foizi jamoa huquqi asosida 115,4 million desyatina yerga egalik qilar edi. Bu ekin ekiladigan hamma yerning 32,2 foizini tashkil qilardi. Birinchi jahon urushining boshlanishiga kelib 2,7 milloion oila yerni shaxsiy mulk qilib "biriktirib" berish to'g'risida ariza beradi. Qishloq jamoasi islohotni hadiksirab qarshi oldi. Jamoa yig'inlarida jamoadan chiqishga faqat oilalarning beshdan bir qismigagina oq fотиha berishdi. Shunday bo'lsa-da, 1907- yildan 1915- yilgacha 2 millon 478 ming dehqonga yer xususiy mulk tarzida biriktirib berildi. Bu yerlarning maydoni 16 million desyatini tashkil qilar edi. Ko'ramizki, raqamlar

ancha salmoqli. Zinhor-bazinhor uchinchi urinish bilan qiyoslab bo'lmaydi.

O'sha yillarda agar jamoa yig'ini bir oy mobaynida rozilik bermasa, zemstvo boshlig'i shaxsan yerni rasmiylashtirib bermog'i mumkin edi. Jamoadan chiqishga ahd qilgan dehqonlarning talabi bilan jamoa ularga tarqoqroq yerlari o'rniga biror joydan yaxlitroq qilib kesib bermoqqa majbur edilar. Islohotlarda Dehqon banki muhim rol o'ynagan. Uy egalariga sotmoq uchun 1908- yildayoq Dehqon bankiga yirik yer egalariga qarashli yerlardan katta-katta jamg'arma yirik yer egalariga yerlarini sotib olish hisobiga barpo etilgan. Keyinchalik bank bu yerlarni sotuvga qo'ygan. Turli davrlarda Stolipin islohotlari to'g'risida yomonlab yozilgan maqolalar ko'p bo'lganmi yoxud martov ko'p bo'lganmi aytish qiyin. Faqat bir narsa ravshan – Pyotr Arkadevich tarafdorlarining gaplarida ham, uning muxoliflarining gaplarida ham to'g'ri jihatlari ko'p edi. Stolipin amalga oshirmoqchi bo'lgan o'zgarishlarini yigirma yilga mo'ljallagan edi, lekin taqdir islohotlarga salkam to'qqiz yilgina ajratgan ekan, negaki, avval Germaniya bilan urush boshlanib qoldi, keyin inqilob, uning ketidan fuqarolar urushi boshlandi.

Bu orada sobiq Rossiya imperiyasining chekka o'lkalarida yana uzoq vaqt davomida o'tmish qo'riqxonalarini saqlanib qoldi. Ularda xutorlashtirish jarayoni davom etdi. Litvaning Koven va Viden guberniyalarida 1914- yilga kelganda dehqon oilalarining beshdan bir qismi xutorlarga ko'chib o'tgandi. 1940- yilga kelib bunday xo'jaliklarning soni 150 mingga yetdi. Ammo bu yerda baxtini okean ortidan izlayotganlarning soni ham ortib bormocha edi. Agar 1899- yildan 1914- yilning oxirigacha Litvadan AQSh ga 253 ming dehqon yo'l olgan bo'lsa, 1923–1939- yillar oralig'ida ularga yana 60 mingdan ortiq odam qo'shildi. Buning sababi shunda ediki, mayda tovar ishlab chiqarish sharoitida hatto yerga xususiy mulkchilik mavjud bo'lgan taqdirda ham xutor tizimi o'zining echkilarini boqa olmas edi. Bir sigirdan sog'ib olinadigan sut yiliga 1400 litnigina tashkil qilar edi. Boshqoqli ekiilar gektaridan 11 sentnerdan biroz o'tkazibroq hosil berar edi. Boshqacha bo'lishi ham mumkin emas edi, chunki butun Litvada atigi 544 tagina traktor bor edi, mineral o'g'itlarni esa gektar boshiga bor-yo'g'i 6 kilogrammdan solinar edi [6].

Yerni xususiy mulkka aylantirish muammolarini o'z-o'zicha hal qilmaydi. Muvaffaqiyat qozonmoq uchun ancha mablag' yetkazish lozim, ko'pgina texnika zarur, yangi texnologiyani joriy etish, oliy navli sara urug'lardan foydalanish, mollar zotini yaxshilash talab qilinadi. Xutorida yashaydiganlarda bularning hech qaysisi yo'q edi. Kesib

beriladigan yerlarni Stolipin ham yetarli darajada qo'llab-quvvatlay olmadi. Shuning uchun ham Boltiqbo'yiliklar okean ortiga yo'l olganlaridek, Smolensk, Vologda, Tver tevaragidagi qishloqlardagi uylariga Sibirdan dehqonlar qaytib kela boshladi. Ular qorga serob sovuq o'lkalarda qidirib, "Oltin qishloq"ni topa olmagan edilar.

1908-1909- yillarda Ural ortiga bir million 300 ming dehqon yo'l oldi. Ularning ko'pchiligiga u yerda suv o'rniga qandu asal oqadigan daryolari ochil dasturxonlar tayyorlab qo'yilgani yo'q edi. Aksincha, ularni ochlik, xastalik kutmoqda edi. Ko'plari butunlay xonavayron bo'lishdi... odamlar kelajakdan umidlarini uzib, yonlarida xemirsiz Sibirdan tumtaraqay qocha boshladilar. Stolipinni tanqid qiluvchilar keyinchalik bitta savolni takror-takror berdilar. Bu savol bugun ham o'zining dolzarbligini yo'qotgani yo'q. Mana o'sha savol: Xutor yoxud kesib berilgan yer egasi o'zining 5-8 desyatina [7] yerida ko'pincha yaylovga ega bo'lmay, suvi taqchil, yo'llari rasvo bir sharoitda, buning ustiga, albatta, dastlabki sarmoyasiz yuqoriroq darajadagi mehnat unumdorligiga va yuksakroq darajadagi dehqonchilik madaniyatiga erisha olarmidi?

Stolipin agrar islohoti qishloq aholisining tabaqalanishini va ichki bozorning o'sishini kuchaytirgan edi. Badavlat dehqonlar, ya'ni quloqlarning mavqeini mustahkamladi. Biroq, agrar islohot zodagon yer egaligini tugata olmadi. Qishloq jamoasi ham butunlay yo'q bo'lib ketmadi [8].

Bundan tashqari, ko'chib ketganlar yana avvalgi joylariga ko'chib kelishga majbur bo'la boshladilar. Chunki, ko'chib borgan joylarida ularga hech qanday sharoit yaratilmagan edi. Shuningdek, ularga davlat tomonidan va'da qilingan mablag'lar ham berilmagan edi. Ular o'z hollariga tashlab qo'yilgan edi. Buning oqibatida 1911- yilda ko'chib ketganlarning (ularning soni 3,5 milliondan ortiq edi) yarmidan ko'pi qayta ko'chib keldi.

Bundan tashqari, ko'chirish siyosati milliy chekka o'lkalardagi siyosiy va ijtimoiy vaziyatni keskinlashtirgan edi. Bunga chekka o'lkalardagi, xususan, O'rta Osiyodagi aholiga qarashli eng yaxshi yerlarni ko'chib kelganlarga berilganligi, yerli aholining esa yomon yerlarga surib chiqarilganligi sabab bo'lgan edi.

Xulosa. Shu tariqa, Stolipin mamlakatni "tinchlantira" olmadi. Hukmron tabaqalar uning iste'fo berishini talab eta boshladilar. 1911 yil 6 sentabrda Stolipin otib o'ldirildi, lekin barcha nuqsonlariga qaramay, Stolipin agrar siyosati qishloqda kapitalizmning taraqqiy etishiga yo'l ochdi.

ADABIYOTLAR

1. Анфимов А.Н. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881–1904. – М.: Наука, 1980; Ивашченко А. Деҳқонлар масаласи тугаб бораётган асрнинг уч кўзгусида // Жаҳон адабиёти. – 2000. – №5. – Б. 147–162; Рубакин Н. А. Россия в цифрах. Страна. Народ. Сословия. Классы. – СПб.: Вестник знания, 1912; Сидельников С. М. Аграрная реформа Столыпина. – М.: Изд-во МГУ, 1973; Эргашев Ш., Бобоматов Т. XX аср: тақдирларда акс этган тарих. – Тошкент: O'zbekiston, 2016.
2. Xalmuratov B.R. XX asrda davlat va jamiyat qurilishining tendensiyalari. O'quv qo'llanma. – Namangan, 2019. – B. 10.
3. Анфимов А.Н. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881–1904. – М.: Наука, 1980. – С. 129.
4. Ивашченко А. Деҳқонлар масаласи тугаб бораётган асрнинг уч кўзгусида // Жаҳон адабиёти. – 2000. – №5. – Б. 151.
5. Рубакин Н.А. Россия в цифрах. Страна. Народ. Сословия. Классы. — СПб.: Вестник знания, 1912. – С. 216.
6. Сидельников С.М. Аграрная реформа Столыпина. – М.: Изд-во МГУ, 1973. – С. 335.
7. Bir desyatina – 1,09 gga teng maydon o'lchov birligi.
8. Рубакин Н.А. Россия в цифрах... – С. 119.

Navro'zbek RAXIMOV,
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti v.b, PhD
E-mail: navrozbekraximov@gmail.com

O'zRFA Ijtimoiy-gumanitar fanlar bo'limi rahbari, t.f.d., professor N.Mustafayeva taqrizi asosida

IN THE SOURCES OF THE KHOREZM PEOPLE'S SOVIET REPUBLIC PERIOD

Annotation

It is worthwhile to analyze the memory and diaries of contemporaries in order to reveal the essence of the political, socio-economic and cultural processes in the Khorezm People's Soviet Republic. After all, through this it is possible to observe the mood of the person of the period and his attitude to new processes. At the same time, the issue of the name of the state that existed in the Khorezm region in 1920-1924 is being resolved, based on the official name given to this political entity and the name given to the state by the people who lived. Also, the memories recorded by historians-scientists were subjected to scientific analysis.

Key words: Khorezm People's Soviet Republic (KPSR), Bukhara People's Soviet Republic (BPSR), Turkestan Autonomous Soviet Socialist Republic (TASSR), Karakalpakstan Autonomous Province (Karakalpakstan AP), "Young Khiva residents", "Memories".

В ИСТОЧНИКАХ ПЕРИОДА ХОРАЗМИЙСКОЙ НАРОДНОЙ СОВЕТСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Аннотация

Уместно проанализировать воспоминания и дневники современников при раскрытии сущности политических, социально-экономических и культурных процессов в Народных Советах Хорезмской Республики. Ведь через это можно наблюдать настроение человека того времени и его реакцию на новые процессы. В то же время решается вопрос о наименовании государства, существовавшего в Хорезмской области в 1920-1924 годах, исходя из официального названия, данного этому политическому образованию, и названия, данного государству людьми, жившими. также воспоминания, записанные историками-учеными, подверглись научному анализу.

Ключевые слова: Хорезмская Народная Республика, БХСР, ТАССР, «Йош Хиваликор», «Воспоминания», АО «Каракалпакстан».

XORAZM XALQ SHO'ROLAR JUMHURIYATI DAVR MANBALARIDA

Annotatsiya

Xorazm Xalq Sho'rolar Jumhuriyatidagi siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jarayonlarning tub mohiyatini ochishda zamondoshlarning xotira va kundaliklarini tahlilga tortish maqsadga muvofiq. Zero, bu orqali davr kishisining kayfiyati va yangi jarayonlarga munosabatini kuzatish mumkin. Shu bilan birga ushbu siyosiy tuzulmaga berilgan rasmiy nom va o'sha davr kishilari tomonidan davlatga berilgan nom hamda keyinchalik tarixchi-olimlar yozib qoldirgan xotiralari asosida Xorazm hududida 1920-1924-yillarda mavjud bo'lgan davlatni nomlanishi masala ilmiy tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: Xorazm Xalq Sho'rolar Jumhuriyati (XXShJ), BXSР, ТАССР, "Yosh xivaliklar", "Xotiralar", Qoraqalpog'iston AO.

Kirish. Xorazm Xalq Sho'rolar Jumhuriyati (XXShJ) tarixi bo'yicha 1920-1924 yillarga tegishli manbalarni quyidagi uchta guruhga ajratish mumkin:

Birinchi guruhga kiruvchi davr manbalari, bular xotiralar bo'lib, muallif o'zining atrofida yuz berayotgan jarayonlarni kundalik shaklda yozib boradi. Bunda, albatta, muallifning ijtimoiy mansubligi, qadriyatlar va maslagi muhim rol o'ynaydi. Chunki, muallif bir paytning o'zida sovet tuzumining o'lkadagi vakili sifatida faoliyat yuritib, bu jarayonni baholashiga o'z ta'sirini ko'rsatgan.

Ikkinchi guruhga 1920-1924 yillarda XXShJda yuz bergan jarayonlar aks etgan, keyinchalik qog'ozga tushirilgan ishlar kiradi. Bu manbalar shu davrning o'zida yaratilmagan bo'lsa ham, voqealarda ishtirok etgan yoki uning guvohi bo'lgan shaxslardan eshitganlari asosida yaratilganligi bilan qimmatlidir.

Uchinchi guruhga kiruvchi davr manbalarini XXShJ hukumatining normativ-huquqiy hujjatlari tashkil qiladi. Bular: XXShJ Konstitutsiyalari, Hukumat yig'ilishi bayonnomalari va hisobot shaklidagi hujjatlardan iborat bo'lib, XXShJning siyosiy faoliyatini tahlil qilish imkonini beradi.

Shu o'rinda, ushbu guruhga kiruvchi manbalar nisbatan kam o'rganilganligini ta'kidlash lozim.

Tahlil va natijalar. 1917-yilda Rossiya markazida boshlangan inqilobiy harakatlar Turkiston o'lkasiga ham kirib kelishi mintaqadagi Turkiston general-gubernatorligi, Xiva xonligi va Buxoro amirligida ham shunga o'xshash o'zgarishlarga zamin hozirlay boshladi. Shuningdek, Xorazm vohasida yangi siyosiy tuzilma – Xalq jumhuriyatining tashkil topishi nafaqat Xiva xonligi va uning yon-atrof qo'shnilari hayotida yuz bergan bu o'zgarishlar jahon xalqlari ijtimoiy-siyosiy hayotidagi tub burilishlarning bir in'ikosi edi.

Xorazm Xalq Sho'rolar Jumhuriyati (XXShJ) Xiva xonligining mavjud tuzumidan norozi bo'lgan "Yosh xivaliklar" harakati yordami bilan Sovet qo'shinlari tomonidan xonlikning ag'darib tashlanishi natijasida tashkil topdi [1]. Yangi tuzilgan mahalliy hukumat asosan "Yosh xivaliklar" vakillaridan tuzildi. Hukumat tuzilgach, ularning ko'pchiligi milliy davlatchilik an'alarini muayyan darajada saqlab qolgan holda zamonaviy boshqaruv shaklini o'rnatish, mahalliy aholi qadriyatlarini hisobga olish, diniy muassasalarni isloh qilish kabi ishlarni amalga oshirishni istadilar. Markazdan yuborilgan bolsheviklar esa xonlik tuzumini

butunlay yo'qotib, o'rnida o'zlarining mafkurasiga mos, milliy va diniy qadriyatlardan uzoq bo'lgan boshqaruvni yo'lga qo'yishni maqsad qildilar. 1920–1924-yillar orasida qariyb besh yilga yaqin davr mobaynida mavjud bo'lgan yosh jumhuriyatning deyarli har bir kuni asosan shu kabi muammolar va ularni bartaraf etish, o'zaro umumiy til topish yoki murosa yo'lini tanlash kabi ziddiyatli vaziyatlardan iborat bo'lgan.

Xorazm tarixiga bag'ishlangan davr adabiyotlarida muvqqat hukumat, undan keyin tuzilgan "Yosh xivaliklar"dan tashkil topgan Xalq Nozirlar Sho'rosi, Xorazm vohasining ma'muriy birliklari, mahalliy hokimiyat va bolsheviklar orasidagi munosabatlar, kadrlar masalasi hamda boshqaruv bilan bog'liq masalalarga ko'proq e'tibor berilgan. Shunday manbalardan biri bu Polvonniyoz Hoji Yusupovning o'z qo'li bilan arab imlosida yozgan "Xotiralar"i bo'lib, unda, asosan, 1910–1924-yillar mobaynida Xorazmda, Turkistonda ro'y bergan tarixiy voqealarni o'ziga xos uslubda o'zbek tilining Xorazm shevasida, juda qiziqarli shaklda bayon qilgan [2].

"Xotiralar"ining qimmatini va o'sha davr tarixi haqida chop etilgan boshqa kitoblardan farqi shundaki, muallif kommunistik g'oya va aqidalardan xoli holda, o'z ko'zi bilan ko'rgan, bilgan, eshitgan, bevosita ishtirok etgan tarixiy voqea va hodisalarga haqqoniy baho berib, ro'y-rost hikoya qilgan. Chunonchi, muallif har bir voqelikni salbiy va ijobiy tomonlari bilan ko'rsatib bera olgan.

Polvonniyoz Hoji Yusupov xotiralar tarzida yozganligi uchun bo'lsa kerak, kitobga nom qo'yilmagan, mavzu va boblarga ajratilmagan. Asar, asosan, Yosh xivaliklar partiyasining demokratik faoliyatiga, uning xon istibdodini ag'darib, Xorazmda mustaqil xalq jumhuriyatini barpo qilish va uni mustahkamlash borasidagi ishlarga bag'ishlangan. Asarda muallif milliy rahbarlarga ham alohida to'xtalib, ular faoliyatiga xolis baho bergan. Jumladan, XXShJning Majlis va Nozirlar kengashini tuzish, uning faoliyatini tashkil qilish, hujjatlarni islom shariati asosida bo'lishini ta'minlashga katta hissa qo'shgan Boboovun Salimov faoliyatiga alohida to'xtalgan. Bu haqda Polvonniyoz Hoji Yusupov o'z "Xotiralar"ida shunday yozadi: "Xalq Jumhuriyati tuzildi, ondin so'ng Boboovun eshon bilan maslahat qilib, tamomi Xorazm qal'alariga ham Turkmaniston, Qozoq, Qoraqolpoq istansalariga vakil saylab kelmak uchun xatlar yuborildi" [3]. Joylarga yuborilgan kishilar xalq vakillarini saylab kelgach, Boboovun Salimov majlis raisligiga saylanadi.

Boboovun Salimov ham o'z faoliyatini qog'ozga tushirib borgan. Uning esdaliklari butun holda bizgacha yetib kelmagan. Polvonniyoz Hoji Yusupov Xorazmdan Moskvaga borgan vakillar faoliyatini yoritishda Boboovun Salimov esdaliklariga [4] murojaat qiladi va o'z xotiralarida quyidagicha keltiradi: "Maxfiy qolmasinkim, nozirlar sho'rosida tavarish Izmoilovning ishtiroki birlan majlis qaror qiladi. Moskvaga vakil yubormakka, borib Rossiya sho'rolar jumhuriyati bilan ahdnoma qilib kelmakka. Muzokaradin so'ng Boboovun eshonni rais qilib, hay'at yubormakka qaror qildilar" [5].

RSFSR va XXSR o'rtasida "do'stlik", "iqtisodiy bitim", "harbiy shartnoma"larni imzolashda RSFSR Tashqi ishlar xalq komissari o'rinbosari Lev Mixaylovich Koraxan Boboovun Salimov va delegatsiyaning boshka a'zolarini yoniga chaqirtirib, tuzilajak ikki tomonlama shartnomalarga Xorazm xalqini chor Rossiyasi asoratiga solgan shartnoma [19] shartlardan ham og'irroq o'zgartirishlar kiritilganligini ma'lum qildi. Shunday sharoitda Boboovun Salimov o'z xalqining haqiqiy vatanparvari ekanligini ko'rsatdi. "Har bir ilovani turlik dalillar birlan rad qildim" [6], – deb yozadi Boboovun Salimov o'z esdaliklarida. 1920-yil 13-sentabrda imzolangan shartnoma RSFSRning sharq xalqlari orasida obro'sining oshishiga ham yordam bergan. Shu paytgacha

Rossiya imperiyasi mustamlakasi deb qaralgan Xorazmni Markaz tomonidan mustaqil deb tan olinishi katta voqelik sifatida baholanadi. 1920-yil may-iyul oylarida RSFSRning Xorazmdagi muxtor vakili A.Izmailov Ittifoq shartnomasi imzolanishi arafasida Moskvaga kelib qolib, u bilan tanishganidagi holat P.Yusupovning xotiralarida quyidagicha keltiriladi: "... bu shartnomadagi so'zlar aslo Xiva xalqi va hukumatining yodu xayollarida yo'q turur. Olarga bu tariqa ko'p huquq bermak lozim emas. Bu tariqa muhim huquqlar va yordamlarida talab qilmoqni Xorazm vakillarining o'zlari topib yurgandur" [7].

Polvonniyoz Hoji Yusupov va Boboovun Salimovlarning "Xotiralar"i XXShJ, BXSRS, TASSR va boshqa Sharq va G'arb davlatlari bilan munosabatlarini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Jumladan, P.Yusupov kundaligida XXShJning Maskvaga borgan delegatsiyasi faoliyatini "Bobo O'xunning sayohatnomasidan yozamiz" [8], deb boshlaydi.

Aynan shu qismda XXShJni BXSRS va TASSR bilan inqilobdan keyingi munosabatlari haqida ma'lumotlar bor. Boboovun Salimovni RSFSR Tashqi ishlar xalq komissari o'rinbosari Lev Mixaylovich Koraxan bilan suhbatidan: "...Buxoro bilan inqilobdan burungi va hozirdagi munosabatlarimizni so'radi. Javobida: inqilobdan avval munosabatimiz ko'p do'stona erdi. Inqilobdan so'ng hech munosabatimiz qolmadi. Hozir bir-birimizga dushman nazari bilan qarashib o'tirurmiz, dedim" [9].

Xivada 1920-yil 27-30-aprel kunlari Butunxorazm xalq vakillarining birinchi qurultoyi bo'lib o'tdi. Xalq vakillarining ushbu qurultoyida qatnashgan 200 ta vakilning 80 tasi turkman aholisi vakillari edi. Qurultoyda Xiva xonligi hududida Xorazm Xalq Sho'rolar Jumhuriyati (XXShJ) tuzilgani e'lon qilinadi va XXShJ Konstitutsiyasi, davlat gerbi va bayrog'i tasdiqlanadi [10]. Bu davr tarixi bilan shug'ullangan izlanuvchilar O'rta Osiyo respublikalari orasida ilk konstitutsiyalardan biri XXShJda qabul qilinganiga va bu o'z davri uchun yirik tarixiy voqelik bo'lganiga e'tibor qaratadilar. XXShJ Konstitutsiyasi 1920-yilda Xiva shahrida arab alifbosida o'zbek tilida chop etilgan. Uning muqova qismida "Xorazm Sho'rolar Jumhuriyatining Qonuni Asosiysi" deb yozib qo'yilgan bo'lib, qavs ichida "1920-yil 30-aprelda Xorazm Xalq vakillarining I Qurultoyida qabul qilinib, tasdiqlandi" jumlasini o'rin olgan edi. Konstitutsiya noshiri sifatida Xalq Nozirlar Sho'rosi ko'rsatilgan bo'lib, 14 sahifa va 37 moddadan iborat Konstitutsiyaning muqaddima qismi 3 ta moddadan iborat [11].

XXShJ tarixiga taalluqli izlanishlarda ushbu davlatning nomlanishi ham bahsli, ham muammoli masala sifatida ko'zga tashlanadi. Qayd etish lozim, Xiva shahrida 1920-yil 27-aprelda ochilgan va maygacha davom etgan xalq vakillarining I Butunxorazm qurultoyida Xiva xonligi tugatilgani va uning o'rnida mamlakatning eski Xorazm degan nomi tiklanib, Xorazm Xalq Sovet Respublikasi deb atalishi tantanali ravishda e'lon qilindi [12]. 1923-yil 18-oktabrdan 20-oktabrgacha Butunxorazm Sovetlarining IV qurultoyida esa mamlakatda amalga oshirilgan iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy sohalaridagi o'zgarishlar hisobga olinib: "Xorazm Xalq Sovet Respublikasi o'zining yangi sotsialistik davriga kirdi", – deb belgilandi va davlatning rasmiy nomi Xorazm Sovet Sotsialistik Respublikasi deb yuritila boshlandi [13]. XXSSR MIKning 1924-yil 22-noyabrda bo'lib o'tgan V Plenumi qaroriga binoan, u O'zbekiston SSR tarkibiga 23 ta rayoni bilan kiritildi.

XXShJ va Yosh xivaliklar tarixiga bag'ishlangan adabiyotlarda esa 1920-yil 27-aprel I Butunxorazm qurultoyida e'lon qilingan Xorazm Xalq Sovet Respublikasi nomini qo'llash qo'proq kuzatiladi. Ushbu masalalarni o'rgangan tadqiqotchilarning deyarli barchasi ushbu davlatning nomlanishi bo'yicha turlicha yo'l tutganliklari, ko'pgina ishlarda asosan uni "Xorazm Xalq Sovet

Respublikasi”, “Xorazm Sovet Sotsialistik Respublikasi” yoki “Xorazm Respublikasi” ko‘rinishlarida berishgani va bu holat hozirgacha davom etayotganini aytib o‘tish kerak [14].

Buning birinchi sababi sifatida 1923-yil oktabr oyidan davlat nomi Xorazm Sovet Sotsialistik Respublikasiga o‘zgartirilsa-da, uning bir yillik qisqa faoliyati davomida Butunxorazm Sovetlarining IV qurultoyida qabul qilingan qarorlar qog‘ozda qolib ketgani, oddiy xalq hayotida bu o‘zgarishning deyarli ta’siri sezilmaganligi bilan asoslash mumkin.

Shuningdek, ikkinchi sababi XXShJ tarixiga taalluqli bir qancha manbalar va adabiyotlar rus tilida bo‘lib, bu aynan markaz tomonidan yangi siyosiy tuzilmaga berilgan nom – “Xorezmskaya Narodnaya Sovetskaya Respublika” tarjimasidan foydalanilganligi bilan bog‘liq.

Ammo, XXShJning eski o‘zbek yozuvida yozilgan birinchi Konstitutsiyasida (1920) davlat nomi “Xorazm Sho‘rolar Jumhuriyati” deb berilgan. Ushbu Konstitutsiya ikki tilda o‘zbek va rus tillarida nashr qilingan. Rus tilidagi davlat nomi – “Хорезмской Советской Республики” deb keltiriladi. XXShJning 1921-yil 23-may, 1922-yil 23 iyuldagi qabul qilingan Konstitutsiyalarida “Xorezmskaya Narodnaya Sovetskaya Respublika” deb keltiriladi. Shuningdek, o‘sha davr Xorazm matbuotida davlatning nomi “Xorazm Xalq Sho‘rolar Jumhuriyati” deb ham tilga olinadi. Xususan, Xorazmda 1920-yil 7-martdan chop etila boshlagan hukumat nashri bo‘lmish “Inqilob quyoshi” gazetasining 1920-yil 20-avgust 26-sonida “Yashasun Xorazm Xalq Sho‘rolar

Jumhuriyatining maorif yo‘l boshliqlari!” [15] jumlasini mavjud. Bundan tashqari, haftada bir marotaba chiqadigan ushbu gazetasining har bir soni birinchi betida gazeta sarlavhasi ostida jumhuriyat nomi X.X.Sh.J. shaklida qisqartirilgan holda berilgan. Uning tagida esa “Xorazm Markaziy Ijroiya qo‘mita ham Ishtirokiyun firqa qo‘mita tarafidan” [16], jumlasini o‘rin olgan. Shu bilan birga, gazetasining keyingi yillardagi ayrim sonlarida ushbu qisqartma nom berilmagan hollari ham uchraydi [17].

A.Boltayevning “Xorazm tarixiga oid materiallar” nomli qo‘lyozma asarida ham davlatni nomlash masalasiga to‘xtalib: “Sobiq Xiva xonlig‘ining eski ismini tashlab, mamlakatlari g‘a Xorazm Xalq Sho‘rolar Jumhuriyati deb nom qo‘yg‘onlarig‘a Rus sho‘rolari ham e‘tiborga olib, bundan so‘ng Xiva xonlig‘ini endilikda Xorazm Xalq Sho‘rolar Jumhuriyati deb ot qo‘ymoqni lozim topdi” [18], – deb yozilgan jummalarga duch kelamiz. Demak, bu davlat mahalliy xalq tilida Xorazm Xalq Sho‘rolar Jumhuriyati (XXShJ) deb atalgan va unga 1920-yil 27-aprelda asos solingan edi. 1923-yil 20-oktabrda bo‘lib o‘tgan Butunxorazm xalq vakillarining IV qurultoyi XXShJni Xorazm Sovet Sotsialistik Respublikasiga aylantirish to‘g‘risida qarorning qabul qilinishi esa o‘sha kezlarda hukumatdagilar, xususan, mahalliy taraqqiyparvarlar va kommunistlar orasidagi ziddiyatlarning hosilasi edi.

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi manbalarga tayanib, 1920-1924-yillarda Xorazm hududida faoliyat yuritgan davlatni Xorazm Xalq Sho‘rolar Jumhuriyati (XXShJ) nomini qo‘llashni maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz.

ADABIYOTLAR

1. Yusupov X.P. Yosh xivaliklar tarixi. – Urganch, 2000. – B. 24-26.
2. Polvoniyoz Hoji Yusupov. Yosh xivaliklar tarixi / Mas‘ul muharrir va so‘zboshi muallifi M. Matniyozov. – Urganch: Xorazm, 2000. – 488 b.
3. Yusupov P.H. Yosh xivaliklar tarixi... – B. 83.
4. Yusupov P.H. Yosh xivaliklar tarixi... – B. 221.
5. Yusupov P.H. Yosh xivaliklar tarixi... – B. 221-223.
6. Yusupov P.H. Yosh xivaliklar tarixi... – B. 292.
7. Yusupov P.H. Yosh xivaliklar tarixi... – B. 288.
8. Yusupov P.H. Yosh xivaliklar tarixi... – B. 236.
9. Yusupov P.H. Yosh xivaliklar tarixi... – B. 250.
10. Xorazm Sho‘rolar Jumhuriyatining Qonuni Asosiysi (konstitutsiyasi). (1920 sana 30-aprelda Xorazm Xalq vakillarining Birinchi qurultoyida qabul qilinib tasdiq etildi) – Конституция Хорезмской Советской республики (Принятая и утвержденная I-съездом народных представителей, 30 апреля 1920 г.). Noshiri: Xalq Nozirlarining sho‘rosi. – Xiva, Tipografiya № voysk. 1920 / O‘zbekiston Milliy kutubxonasi / Nodir nashrlar va qo‘lyozmalar bo‘limi. raqami ПЯ У/51 (eski o‘zbek yozuvida).
11. Xorazm Sho‘rolar Jumhuriyatining Qonuni Asosiysi (konstitutsiyasi) ... – 1-14 b.
12. Boltaev A. Xorazm tarixiga oid materiallar. Qo‘lyozma, O‘zR FA SHI fondi, inv. № 9320, 44-45-b; Inqilob quyoshi. 1920, 20 avgust, № 26.
13. O‘zMA, R-80-fond, 1-ro‘yxat, 4-ish, 45-varaq.
14. Matkarimov M. Xorazm Respublikasi: davlat tuzilishi, nozirlari va iqtisodi. ... – 80 b.; Сапаев P.X. История создания и развития Казахско-Каракалпакской автономной области в составе Хорезмской республики (1920-1925 гг.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Нукус, 1999. – 25 с.; Саидов Ш. Внешние отношения и торговые связи Хоразмской Народной Советской Республики (1920-1924 гг.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 2003. – 26 с.; Polvonov N.T. Xorazmdagi ijtimoiy harakatlar va siyosiy partiyalar tarixi (1900-1924 yy.): Tarix fan. nom. ... diss. avtoref. – Tashkent, 2005. – 26 b.; Pardaev A. Buxoro va Xorazmdagi iqtisodiy kengashlar faoliyati (1920-1924 yillar): Tarix fan. nom. ... diss. avtoref. – Tashkent, 2012. – 25 b.
15. Inqilob quyoshi. 1920, 20 avgust, №26.
16. Inqilob quyoshi. 1922, 12 iYun, №8; 27 iyun, №9.
17. Inqilob quyoshi. 1923, 24 fevral, №57; 23 iyun, №74.
18. Boltaev A. Xorazm tarixiga oid materiallar. ... – B. 44-45.
19. 1873-yil 12-avgustda chor Rossiyasi Xivani zabt etgach, xonlikni yarim mustamlakaga aylantirgan shartnoma nazarda tutilmoqda

Jamshid TANGRIKULOV,
Termiz davlat pedagogika instituti, PhD
E-mail: jamshidtangrikulov066@gmail.com

Tarix fanlari doktori T.Pardayev taqrizi asosida

**“SOVET O‘ZBEKISTONI” HAMDA “PRAVDA VOSTOKA” GAZETALARIDA QAYTA QURISH SIYOSATI
ZARURATI VA OQIBATLARINING AKS ETISHI (1985-1986-YILLAR MISOLIDA)**

Аннотация

Ushbu maqolada O‘zbekiston SSRda nashr etilgan “Sovet O‘zbekistoni” va “Pravda Vostoka” gazetalarining ruknini davr kesimida tahlil qilish orqali mamlakatdagi XX asrning 80-yillaridagi siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy holati qay tarzda o‘zgarib borganligi, asosiy e‘tibor qanday masalalarga qaratilganligini kuzatish imkoni tug‘iladi.

Kalit so‘zlar: “Sovet O‘zbekistoni” va “Pravda Vostoka” gazetalarini, qayta qurish, KPSS, MK, Politbyuro, kadrlar siyosati, Bosh kotib, dixotomik qarashlar, XXVII syezd, intensivlashtirish, jadallashtirish, “kadrlar almashinuvi” siyosati.

**ОТРАЖЕНИЕ НЕОБХОДИМОСТИ И ПОСЛЕДСТВИЯ ПОЛИТИКИ РЕКОНСТРУКЦИИ В ГАЗЕТАХ
«СОВЕТСКИЙ УЗБЕКИСТАН» И «ПРАВДА ВОСТОКА» (НА ПРИМЕРЕ 1985-1986 ГГ.)**

Аннотация

В данной статье, анализируя колонки газет “Советский Узбекистан” и “Правда Востока”, издававшихся в Узбекской ССР, можно наблюдать, как менялась политическая, социально-экономическая и культурная ситуация в стране в 80-е годы прошлого века. 20 века, и на каких проблемах было сосредоточено основное внимание.

Ключевые слова: Газеты «Советский Узбекистан» и «Правда Востока», реконструкция, КПСС, ЦК, Политбюро, кадровая политика, Генеральный секретарь, дихотомические взгляды, XXVII Сейм, интенсификация, ускорение, политика «обмена кадрами».

**REFLECTION OF THE NEED AND CONSEQUENCES OF RECONSTRUCTION POLICY IN "SOVIET
UZBEKISTAN" AND "PRAVDA VOSTOKA" NEWSPAPERS (IN THE CASE OF 1985-1986)**

Annotation

In this article, analyzing the columns of the newspapers “Sovet O‘zbekistoni” and “Pravda Vostoka”, published in the Uzbek SSR, one can observe how the political, socio-economic and cultural situation in the country changed in the 80s of the last century. 20th century, and what problems were focused on.

Key words: “Sovet O‘zbekistoni” and “Pravda Vostoka” newspapers “Pravda Vostoka”, reconstruction, CPSU, Central Committee, Politburo, personnel policy, General Secretary, dichotomous views, XXVII Seym, intensification, acceleration, “personnel exchange” policy.

Kirish. 1980-yillarning oxirlarida Sovet Ittifoqi va uning tarkibida bo‘lgan O‘zbekiston SSRdagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy sohalaridagi tanglik oqibatlari tobora kuchayib, mamlakat hayotining barcha sohalarini qamrab oldi. Bu, o‘z navbatida, aholi turmush darajasi, ishlab chiqarish sur‘atlari, mehnat unumdorligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatganligini ko‘rish mumkin. Yillar mobaynida mavjud imkoniyatlarni hisobga olmasdan ishlab chiqilgan ko‘plab “istiqbolli” davlat dasturlari amalda ko‘zlangan natijalarni bermadi, aksincha, keyingi davrlardagi iqtisodiy ziddiyatlarning yanada ortib borishiga olib keldi. XX asrning 80-yillaridan boshlangan ijtimoiy-iqtisodiy inqiroz holati, ayniqsa 1980-yil o‘rtalariga kelib barcha sohalarida yaqqol namoyon bo‘la boshladi.

Tahlil va natijalar. Mamlakat katta tabiiy resurslarga ega bo‘lsada, ishlab chiqarish, aholining hayot darajasi kabi ko‘rsatkichlar bo‘yicha sovet jamiyati jahonning bir qator rivojlangan davlatlaridan orqada qolib ketdi. 1980-yil o‘rtalariga kelib ijtimoiy-iqtisodiy sohalaridagi inqiroz respublikalarda, balki Sovet Ittifoqining o‘zida ham yaqqol sezila boshlagan. Ushbu davrga kelib aholi turmush darajasi, o‘rtacha umr kechirish yoshi, bolalar o‘limi, aholining keng iste‘mol mollari va xizmatlar bilan ta‘minlanish bo‘yicha SSSR nafaqat rivojlangan, balki taraqqiyoti o‘rtacha darajadagi kapitalistik mamlakatlardan ham ancha orqada qolib ketgan edi[1]. Bu va boshqa omillar haqli ravishda

serxarajat sovet iqtisodiyotida tub islohotlarni amalga oshirishni taqozo etardi.

Ana shunday sharoitda XX asrning 80-yillari o‘rtalarida sovet jamiyatida keyinchalik “qayta qurish” deb nomlangan siyosat yuritila boshlandi. Qayta qurish KPSS MK Bosh kotibi Mixail Sergeevich Gorbachyov va KPSS Markaziy Komitetining 1985-yil aprel plenumi bilan bevosita bog‘liqdir. Ushbu jarayon, avvalo, jamiyatning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy sohalarida to‘planib qolgan inqirozli holatlarni tahlil etishdan boshlangan edi.

Qayta qurish tarixida to‘rtta alohida davr mavjud[2]:

• 1-bosqich – 1985-yil mart – 1987-yil yanvar. Bu bosqich – “jadallashtirish” va “ko‘proq sotsializm” shiorlari ostida o‘tkazildi. Uning asosiy maqsadi sifatida iqtisodiyotni intensivlashtirish va ilmiy-texnikaviy taraqqiyotni tezlashtirish belgilandi;

• 2-bosqich – 1987-yil yanvar – 1988-yil iyun. Bu bosqich – “ko‘proq demokratiya” va “ochiqlik” shiorlariga asoslandi. Mazkur bosqich OAV bo‘lgan taqiqlarning kamayishi, iqtisodiyotda kooperativlarning paydo bo‘lishi, xalqaro munosabatlarda do‘stonalik tamoyili amal qilishi, sovet davri turli siyosiy qarorlarini qoralash bilan xarakterlanadi;

• 3-bosqich – 1988-yil iyun – 1991-yil sentabr. Bu bosqich – “chalkashlik va inqiroz” davri bo‘lib qayta qurishning sobiq lageridagi bo‘linish, ochiq siyosiy, milliy

qarama-qarshilikka o'tish, iqtisodiy tanglik, mustaqil davlatlarning paydo bo'lishi bilan tavsiflanadi;

• 4-bosqich – 1991-yil sentabr-dekabr. Bu bosqich ko'p holatlarda “qayta qurish”ning tarkibiy qismi sifatida ham qabul qilinmaydi. Bu vaqtda SSSR davlati mavjud bo'lsada, amalda qismlarga ajralib ketgan, tizimning yemirilishi to'liq namoyon bo'lgani bilan ajralib turadi.

Bu bosqichlarda amalga oshirilgan islohotlar, ularning sabab va oqibatlari O'zbekiston SSRning matbuotida turli kasb egalari, davlat xizmatchilari yoki mamlakat taqdiriga befarq bo'lmagan fuqarolar tomonidan muhokama qilingan.

Davriy jihatdan turli matbuot sahifalarida bo'lgan muhokamalarni ham bir necha bosqichlarga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiqdir. Bu bosqichlar “qayta qurish” davri bosqichlariga mos tarzda bo'lib, har bir bosqichga nisbatan munosabatni aniqlash, sabab va oqibatlarini tahlil qilish imkonini beradi.

Ma'lumki, 1985-yil 11-martda M.S.Gorbachyov KPSS MK Bosh kotibi sifatida hukumat boshiga kelgan[3]. Bu davrda Politbyuroning 80 foiz a'zosi L.I.Brejnevning ishongan vakillaridan iborat edi. Boshqaruvning yuqori bo'g'imidagi vakillarning har ikkidani biri o'z partiyaviy karyerasini I.V.Stalin davrida boshlagan bo'lib, uzoq yillardan beri lavozimini tark etmay kelayotgan edi. Shu sababli M.S.Gorbachyov KPSS MK sekretari sifatidagi faoliyatining birinchi yilida qo'mitani tozalash, o'z tarafdorlarini ko'paytirish, yangi kadrlar siyosatini yo'lga qo'yish va shu orqali o'z ta'sir kuchini orttirishga harakatni boshladi.

Albatta, bu kadrlar siyosatidagi o'zgarishlar matbuot nazaridan chetda qolmadi va 1985-yil aprel oyidan boshlab keyinchalik “qayta qurish” deb nom olgan siyosatning qizg'in muhokamalari boshlandi. Misol uchun, “Pravda” gazetasining aprel sonida “Kadrlar bilan ishlashni yaxshilash” nomli maqola e'lon qilingan bo'lib, unga ko'ra KPSS Markaziy Komiteti partiya, davlat organlari va jamoat tashkilotlarini, xalq xo'jaligi mexanizmining barcha bo'g'inlarini iqtisodiyotni intensivlash va sovet jamiyatining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini jadallashtirish yo'lga o'tkazishda qat'iy burilish yasashga safarbar etadi. Bunda rahbar kadrlar katta rol o'ynashi alohida ta'kidlab o'tiladi[4].

M.S.Gorbachyovning KPSS MK Bosh kotibi etib saylanishi mahalliy matbuotda ham o'zgarishlarga olib keldi. “Pravda Vostoka” gazetasining mart oyi sonlari kontent tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, K.Chernenko rahbarligi vaqtida asosiy e'tibor qishloq xo'jaligi va uning muammolariga, besh yillik rejani to'liq bajarishga, dam olish kunlari ham ishlab chiqarish sur'atlarini tushirmaslikka, barcha kuchlarni qishloqqa safarbar qilishga qaratilgan[5]. Bu sonlarda tanqidiy maqolalar juda kam uchraydi[6] va ular asosan qishloq xo'jaligidagi kamchiliklar, rejalarni to'liq bajarmaslik to'g'risidagi materiallar hisoblanadi. Ammo, bu vaqtdagi gazeta ma'lumotlarining e'tiborli tomoni shundaki, keyinchalik KPSS MK sekretari M.Gorbachyov tomonidan “qayta qurish” deb nom olgan ba'zi o'zgarishlar muhokamasi KPSS MK sobiq sekretari K.Chernenko vaqtidan boshlangan. Faqatgina bu o'zgarishlar M.Gorbachyov davridagi singari keng ko'lamda va ochiqlik siyosati bilan birgalikda olib borilmagan. Xususan, “Texnik rivojlanish asosida”, “Chorvachilik - sanoat texnologiyasi”, “Intensifikatsiya yo'lidan”[7] kabi maqolalar shular jumlasidandir. Shunday bo'lsada, Respublikamizda nashr etilayotgan ijtimoiy-siyosiy jurnallarda murakkab, munozarali ilmiy muammolarni o'rta qo'yuvchi birorta yirik maqola e'lon qilinmagan. “O'zbekiston kommunisti”, “Partiya turmushi”, “O'zbekistonda ijtimoiy fanlar”, “O'zbek tili va adabiyoti” singari jurnallarda so'nggi besh yillikda respublikada nashr etilgan ilmiy asarlarni tahlil qiluvchi 200 dan ortiq maqolalar bosib chiqarilgan[8]. Lekin bu maqolalarning mualliflari analiz qilinayotgan asarlarini ko'kka ko'tarib maqtash yoki mazmunan yuzaki bayon qilib

berish bilangina cheklanganlar. Ilmiy asarlarga baho berishda fan taraqqiyoti manfaatlariga mutlaqo zid bo'lgan mansabga sig'inish, oshna-og'aynigarchilikka, tanish-bilishlikka yo'l qo'yish holatlari kuzatilgan.

M.S.Gorbachyov 1985-yil 11-martdagi KPSS MKning navbatdan tashqari plenumdagi nutqida “mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish... xalq xo'jaligini intensiv rivojlanish yo'lga keskin burish... qisqa vaqt ichida ilmiy-texnik rivojlanishda eng yuqori o'rnlarga chiqish... davlat va partiya idoralarida oshkorlikni kengaytirish...”[9] kabi masalalarni o'rta qo'yish holatlari uchray boshladi. Bu nutqning natijasi o'laroq, matbuotda, uning ruqlari, mavzularida sezilarli o'zgarishlar yuz bera boshladi. Maqolalar va ularning mazmunida dixonatik qarashlar kuzatilib, avval qilingan ishlarning kamchiliklarini ochib tashlash, rahbar kadrlar va ularning kirdikorlarini fosh etish, sanoat va qishloq xo'jaligida yo'l qo'yilgan xatoliklarni “tan olish” holatlari uchray boshladi.

Bundan tashqari, “qayta qurish” davrining birinchi bosqichi asosini tashkil qilgan “intensivlashtirish, ilmiy-texnika yutuqlarini amaliyotga jalb etgan holda rivojlanish, korrupsiyaga qarshi kurashni namoyish qilish, anti alkogol siyosati” kabi mavzular muhokamasiga matbuotda ko'p o'rin ajratildi. “Qayta qurish” siyosatining zarurligi, uning sabablari to'g'risida ko'p ma'lumotlar berib borildi. Ayniqsa, yillar davomida yig'ilgan muammolar, ularni o'z vaqtida bartaraf etilmaganligi va bu haqida oshkora aytilmaganligi, natijada xalq xo'jaligining barcha sohalarida muammolar to'planib qolganligi haqida ketma-ket maqolalar chop etildi. Misol uchun, “Vaziyatni hal etishni so'raymiz”, “E'tiborsiz qoldirildi”, “Tanqidning asosiy vazifasi”, “Yerni aldash bo'lmaydi”, “Majlisvozlik...”[10] va boshqa ko'plab tanqidiy ruhda maqolalar chop etildi. Birgina “Pravda Vostoka” gazetasining mart oyidagi nashrlarini tahlil etish orqali ham ikki davlat rahbari, ikki siyosat o'rtasidagi farqlarni aniqlash mumkin.

“Qayta qurish” davrining birinchi bosqichida matbuotda jadallashtirish nima uchun zarurligi yuzasidan ko'plab maqolalar, mulohazalar va munozaralar davriy ravishda berib borildi. Misol uchun, “Sovet O'zbekistoni” gazetasining qator sonlarida “Jadallashtirish davr talabi”, “Jadallashtirish yo'lidan”, “Jadallashtirish yo'lidagi qadamlar”, “Jadallashtirish, sifat va samaradorlik-davr talabi”, “Jadallashtirish jangovar shiorimiz”[11] kabi nomlar ostida ko'plab siyosatni oqlovchi maqolalar chop etib borildi.

Maqola sahifalarida mavjud ijtimoiy-iqtisodiy ahvolning talab darajasida emasligi qattiq tanqidga olinib “Konkret ish o'rniga ko'pincha turli-tuman tadbirlar bilan, ko'pdan ko'p qarorlar qabul qilish bilan shug'ullanilmoqda” deb, amaliy ishlarning yetishmasligi qoralangan va maqola “Jadallashtirish – davr talabi!” shiori bilan yakunlangan[12].

O'sha davr mohiyati shundan iborat bo'lganki, birinchidan, bu o'z umrini yashagan, hayotga to'siq bo'lib qolayotgan butun eskiliklardan qutulish, ularni barbod etish, ularni yo'ldan olib tashlashga qaratilgan. Ikkinchidan, partiya ham, marksistik falsafa ham, shuni inkor etganki, rivojlanishga halal beradigan har qanday narsani yo'q qilish lozim bo'lgan.

“Sovet O'zbekistoni” gazetasida “Ehtiyoj va isrofgarchilik”, “Haqo'ylik”, “Ko'zbo'yamachilar”, “Yuzakchilik”, “Talabchanlik susaygan joyda”[13] kabi turkum maqolalarda qayta qurish siyosatining naqadar to'g'ri ekanligini asoslash, yillar davomida bu boradagi ko'plab ishlar o'z holiga tashlab qo'yilganligi, xo'jasizlik, loqaydlik kuchayib ketgani va buning oqibatida iqtisod, qishloq xo'jaligi, sanoat og'ir ahvolga tushib qolganligini “ochiqchasiga” ko'rsatib berishga harakat qilingan.

Darhaqiqat, XXVII syezd qarorlari O'zbekiston xalqining siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotini tubdan o'zgartirdi. Amaliy jihatdan bunday katta va shov-

shuvli darajadagi o'zgarishlar sodir bo'lmagan ammo matbuotda mamlakatda so'nggi bir yildagi o'zgarishlar "juda katta" va "tub burilish" sifatida namoyish qilib borildi. 1986-yil 25-fevraldan 6-martgacha davom etgan XXVII syezd Sovet Ittifoqi va "qayta qurish" davrida muhim o'zgarishlarga olib kelgan qarorlar chiqardi. Matbuotda bu qarorlarni xalq ko'z o'ngida bir tomondan, o'rinli ekanligini "oqlash", ikkinchi tomondan xalq hayotidagi muammolarni "ochiqchasiga" bayon etish orqali uning asoslarini ko'rsatib berishga yordam bergan.

Ko'rsatib o'tilgan ushbu syezddagi yo'l-yo'riqlar qatorida "aqlar va talantlar musobaqasi" haqida so'z bordi[14]. Bu behad chuqur o'ylangan g'oya ediki, jamiyatda shunday musobaqa tashkillashtirilishi rejalashtirilib olib

borilgan, bu esa "aql zanglagan yerda, talant yolg'on ko'pirgan joyda ilgari siljish yo'q" g'oyasi ilgari surilganligini ko'rish mumkin.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda "Sovet O'zbekistoni" va "Pravda Vostoka" gazetalarining ruknini davr kesimida tahlil qilish orqali senzura darajasi ham qayta qurish siyosati rivojlangan sari kamayib, matbuotda tanqidiy, mulohaza va munozaraviy maqolalar soni ham ortganligini ko'rsatadi. Umuman olganda, qayta qurish davrida matbuot xalq ongini o'zgartirish, turli qadriyatlarga bo'lgan munosabatni shakllantirishga xizmat qildi. Bu ma'lumotlar real hayotni to'liq ifoda qilmagan bo'lsada, O'zbekiston tarixining bu davrini o'rganishda muhim manba hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Ражабов Қ. Қайта қуриш ва унинг Ўзбекистонда янги сиёсий-мафқуравий вазиятнинг шаклланишига таъсири // Илмий хабарнома журнали, АДУ. 2014. – №2. – Б. 54.
2. Польшов М. Ф. Исторические предпосылки перестройки в СССР. 1946-1985 гг. – СПб.: Альтер Эго, 2010. – С. 235-262.
3. Безбородов А., Елисева Н., Шестаков В. Перестройка и крах СССР. 1985-1993. – СПб.: Норма, 2010. – С. 56.
4. "Правда" газетаси, 1985 йил 2 апрель.
5. "Правда" газетаси, 1985 йил 1, 10 март.
6. "Правда" газетаси, 1985 йил 1, 2, 7, 10 март.
7. "Правда Востока" газетаси, 1985 йил 1, 5 март.
8. Ўз МА, Р-2806-фонд, 1-рўйхат, 12-иш, 257-варак.
9. "Правда Востока" газетаси, 1985 йил 12 март.
10. "Правда Востока" газетаси, 1985 йил 16, 19, 21, 22, 26 март.
11. "Совет Ўзбекистони" газетаси, 1986 йил 6, 8 феврал; 1986 йил 16, 18 март; 1986 йил 2 апрел.
12. "Совет Ўзбекистони" газетаси, 1986 йил 6 феврал.
13. "Совет Ўзбекистони" газетаси, 1986 йил 1, 4, 5, 8 апрел.
14. Ўз МА, Р-2806-фонд, 1-рўйхат, 11-иш, 58-варак.

UDK:94(575.1-25)

Feruz Fayziyeva,

Doctor of Philosophy (PhD) in History, National Center for Training Pedagogues in New Methods of Navoi Region

Reviewer D. Kazokboyeva Andijan State University, Doctor of Philosophy (PhD)

PARTICIPATION OF UZBEKS ABROAD IN THE DEVELOPMENT OF WORLD SCIENCE (1992-2023)

Annotation

It is known that people of Uzbek nationality live all over the world. After the independence of our country, the opportunities to go abroad have expanded even more. This article discusses the contribution of Uzbeks living abroad to world science.

Key words: Science, Uzbeks, going abroad, independence, opportunity, innovation, education.

УЧАСТИЕ УЗБЕКОВ ЗА РУБЕЖОМ В РАЗВИТИИ МИРОВОЙ НАУКИ (1992-2023)

Аннотация

Известно, что люди узбекской национальности живут по всему миру. После обретения нашей страной независимости возможности выезда за границу расширились еще больше. В этой статье рассматривается вклад узбеков, проживающих за рубежом, в мировую науку.

Ключевые слова: Наука, узбеки, выезд за границу, независимость, возможности, инновации, образование.

XORIJDAGI O'ZBEKLARNING JAHON ILM-FANI RIVOJIDAGI ISHTIROKI (1992-2023)

Annotatsiya

Ma'lumki, butun dunyoda o'zbek millatiga mansub odamlar yashaydi. Mamlakatimiz mustaqillikka erishgach, xorijga chiqish imkoniyatlari yanada kengaydi. Ushbu maqolada xorijda yashayotgan o'zbeklarning jahon ilm-faniga qo'shgan hissasi muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: Ilm-fan, o'zbeklar, chet elga chiqish, mustaqillik, imkoniyat, innovatsiya, ta'lim.

Introduction. It is noteworthy that among foreign Uzbeks there are also women contributing to science. Nigorakhan Sodikova - in 2010, she graduated from Westminster University in Tashkent, Faculty of "International Commercial Law". In the last year of his studies, he studied as an exchange student at several law universities in Germany on the basis of a DAAD grant. Since 2010, he has worked as a lawyer in the Department of Legal Expertise and Protection of Entrepreneurs' Rights at the Chamber of Commerce and Industry of Uzbekistan. In 2017-2018, he worked in the position of chief lawyer at the Department for Assessment of the Impact of Legislative Documents on Business Activity (SOVAZ).

In 2019, he submitted documents to 7 top American universities (Columbia, Chicago, Georgetown, Michigan, Tufts, Harvard, and American University), was accepted to all of them, and received a grant from several of them.

Nigora is a member of the Rockefeller Business Administration. He was awarded the Clinton Global Initiative honorary title of the 42nd President of the USA, Bill Clinton.

Results and discussion. Uzbeks are also active in Europe. Nadir Sanakulov conducts research in marketing research in Finland. Originally from Samarkand, after graduating from school, he began studying at the Faculty of Chemistry of Samarkand State University. At that time, there was an increase in the number of young people interested in science going abroad. When he was in his second year, he heard about taking young people to study in India with a full scholarship. Submitted to this competition and won a grant.

In 2003, he started studying at one of the colleges of the Delhi Institute. After that, he chose South Korea to study for a master's degree. A Korean friend made him interested in going to this country and getting an education. In 2008-2010, he studied marketing at Kombuk University and continued his career in this direction. After graduating, he joined a large company here. Due to the strong emphasis on studying in

Finland, you will face strong competition for a job, even if you have completed your PhD, there may be up to 25 candidates for one position.

Another hero is Aziza Shanazarova, the first Uzbek professor at Columbia University. Aziza Shanazarova, who was the first among Uzbeks to be accepted as a leading professor for life at Columbia University, was awarded the Order of "Friendship" by presidential decree.

Aziza Shanazarova graduated from the Tashkent State Institute of Oriental Studies in 2007, majoring in Oriental philosophy. In 2011, he graduated from Indiana-Bloomington University with honors.

In 2019, Aziza Shanazarova defended her Ph.D. thesis in two fields at Indiana University. Her scientific work is Sufism, gender history and the role of women in the history of Central Asia, and she has been researching this topic for several years. Currently, she is a postdoctoral researcher in the field of gender and women in Islam at the University of Pittsburgh in the United States. After completing his spring semester teaching at the University of Pittsburgh, he will attend the University of Oxford. In addition to giving lectures there, he will continue work on his first book in 2020 at the BRILL publishing house.

Along with scientific work, Aziza teaches foreign students. He first started teaching at Indiana University, then continued his work as a lecturer at Stanford University. He is a researcher at the Center for Islamic Studies of Oxford University, which is considered one of the oldest universities in the world, and also lectures there.

Uzbeks are also doing successful work in Eastern countries.

In the context of the open and constructive foreign policy that began in Uzbekistan in 2016, attitudes toward Arab countries have changed. Uzbekistan's foreign policy in the Arab countries included the issues of stability and the establishment of a security belt around the region.

Humanitarian relations between the Republic of Uzbekistan and the Kingdom of Saudi Arabia mainly cover such areas as culture, education, science, sports and religion.

Every year, many people from Uzbekistan go to Saudi Arabia to perform Hajj and Umrah, and their number is increasing year by year.

Uzbekistan-Saudi relations are carried out in accordance with the main tasks provided for in the Action Strategy for the five priority directions of the development of the Republic of Uzbekistan and the plans defined in the "Vision 2030" program adopted in Saudi Arabia.

Another compatriot, our interlocutor, was born in Samarkand region. Studied at the National University of Uzbekistan. For many years, he taught students at the University of World Economy and Diplomacy. He has been living in Malaysia since 2004. "I was born in the village of Pakhtaboshi, Bulung'ur district, Samarkand region in 1966. I am the fifth of seven children in the family. My grateful father told me that when I came down from the mountain to Ingich (G'obdin) and settled in the valley, cotton was among the first to be planted in our village. The name Pakhtaboshi remained, interestingly, now there is no cotton at all. In 1983, I entered the Department of Applied Mathematics and Mechanics of Tashkent State University and successfully graduated in 1988.

My father and my grateful older brothers made me choose the field of mathematics.

The Second World War started when my father was studying at the "Pedagogical Technical College" in Samarkand, and he returned to our village in 1944 after participating in the war and being wounded 3 times in 1942-1944. Those who could not continue their studies due to lack of conditions. My brothers Abdukahhor and Abdusattar are also mathematicians. My brother Asliddin has been working as a school teacher in geography for many years."

In Malaysia, teachers have great respect and status. In particular, the education system is one of the sectors free from corruption in the country. As the experience of teachers increases, so does their salary. 50% to 60% of the highest monthly salary is considered for retirement.

It is worth noting that if you teach mathematics at the university, your respect will increase even more. Many people recognize mathematicians as "brilliant minds".

Our compatriot Behzod Mamadiyev, who works as a journalist at "Voice of America" of QS, conducted a small survey among 1500 of our compatriots in America. The conclusions are as follows:

"Based on my 12 years of life in America, what I have seen and experienced, I will present you my approximate numbers in the form of percentages (this is about middle-class Uzbeks who do not pay too much attention to their religion, language, and culture):

Children of Uzbek immigrants born and raised in America:

80-90 percent chance of forgetting his parents' language;

the probability of not considering oneself as belonging to Uzbekistan - 99 percent;

the probability that he will forget his religion is 50 percent.

Grandchildren of Uzbek immigrants who were born and raised in America:

99 percent chance that grandparents will forget their language;

the probability of not considering oneself as belonging to Uzbekistan is 100 percent;

the probability that he will forget his religion is 90 percent."

So, with the exchange of two generations, the identity that you or your ancestors carried for centuries is lost. "Why should we help our compatriots abroad, after all, there are countless problems in our country!" - you can say. A short-sighted claim. First of all, domestic problems will not end. Is there no problem in Japan and USA? Of course there is, and it will be in the future.

The contribution of Uzbeks and Uzbeks to world development and culture is huge. Now it doesn't need a border. I personally hope that in the future, our citizens or their descendants will grow up to be US congressmen, members of the European Union Parliament or the mayor of Chicago.

If I may, I will give an example. What worries Azerbaijan most about the issue of Nagorno-Karabakh is not the military potential of Armenia, but the Armenian generals serving in the Russian army and the Armenian deputies in the French-US parliaments...

If we talk about our economic diplomacy, the same thing is true - our embassies can work quickly and easily with the help of our compatriots who live and work in different parts of the world.

It is theoretically possible for all Uzbeks to live in one place, but it is practically impossible to live in a ghetto abroad like the Chinese. Rather, the solution is our values that naturally attract and unite us.

First of all, a large part of our compatriots living abroad are faithful and devoted Muslims. It is in the mosques that we meet our compatriots more often. However, these mosques were founded by representatives of other Muslim countries, and both its imam and deputy imams are foreigners. The sermons are delivered either in the language of the foreign country where the mosque is located or in the language of the nation to which the imam belongs. There are very few or no mosques established by Uzbeks abroad compared to the number of Uzbeks.

The government of Uzbekistan can provide support for the presence of Uzbek imams in such places, the construction of mosques, and the purchase of a suitable building. In this way, the children of religious Uzbeks can learn their religion through their mother tongue, thereby preserving a large part of their national identity. These can be established by the Muslim religious office in cooperation with our compatriots there. It is possible to form separate funds for this purpose. The situations are different: Uzbeks in Pusan have money but no imam, while in Tokyo there is an imam, the financial means may not be enough.

Conclusion. It is also commendable that Uzbeks are working in other countries. In particular, Uzbeks have been showing their potential in Central Asian countries, Japan, South Korea, Australia, South East Asian countries and others.

REFERENCES

1. <https://www.samdu.uz/uz/news/39579>
2. http://library.navoiy-uni.uz/files/mavlon%20shukurzoda%20-%20amerikalik_uzbeklar_ziyouz_com.pdf
3. <https://cyberleninka.ru/article/n/saudiya-arabistondagi-o-zbek-turkistonlik-larga-doir-tarixiy-jarayonlar>
4. <https://www.bbc.com/uzbek/uzbekistan-58569233>
5. <https://www.xabar.uz/madaniyat/amerikalik-ozbek-qiz>

UDK: 323.1:94(575.1) (09)

Shermummat ERNAZAROV,
O'zbekiston Milliy universiteti katta o'qituvshisi, PhD
E-mail:shernazarov@mail.ru

O'zMU professori, t.f.d. N.Musaev taqrizi asosida

G'UYALAR TARIXI VA NAZARIYASI

Аннотация

Maqolada g'oyalar tarixi va nazariyasi tahlil qilingan, xususan, tarixiy tafakkur tushunshasi va uning tuzilmasi, tarix va tarixiy ong haqidagi turli konsepsiyalar va yondashuvlar, ijtimoiy taraqqiyot natijasida uning rivojlanishi, tarixiy tafakkurning milliy g'oya tarixini anglashdagi o'rni, tarixiy ong va milliy ong mushtarakligi va zamonaviy sharoitida uni amalga oshirish omillari haqida keng mushohada qilingan. Shuningdek, maqolada hozirgi kunda tarixiy tafakkurning milliy g'oya tarixini anglashdagi ahamiyati haqida ham fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Tarix, g'oya, milliy g'oya, milliy ong, milliy mafkura, tarixiy ong va tafakkur, tarixiy xotira, vatanparvarlik.

ИСТОРИЯ И ТЕОРИЯ ИДЕЙ

Аннотация

В статье анализируется история и теория идей, в частности, рассматриваются понятие исторического сознания и его структура, различные концепции и подходы к истории и историческому познанию, его развитие в результате общественного развития, роль исторического сознания в понимании истории национальных идей, общность исторического сознания и национального сознания. В статье также обсуждается важность исторического сознания в понимании истории национальной идеи сегодня.

Ключевые слова: История, идея, национальная идея, национальное сознание, национальная идеология, историческое сознание и мышление, историческая память, патриотизм.

HISTORY AND THEORY OF IDEAS

Annotation

The article analyzes the history and theory of ideas, in particular, examines the concept of historical consciousness and its structure, various concepts and approaches to history and historical knowledge, its development as a result of social development, the role of historical consciousness in understanding the history of national ideas, the commonality of historical consciousness and national consciousness. The article also discusses the importance of historical consciousness in understanding the history of the national idea today.

Key words: History, idea, national idea, national consciousness, national ideology, historical consciousness and thinking, historical memory, patriotism.

Kirish. Insoniyatning tarixiy taraqqiyoti zamirida g'oya yotadi. SHunki, jamiyat insonparvar va bunyodkor g'oyalar asosida rivojlanadi. Eng buyuk kashfiyotlar yoki tub sosial o'zgarishlar avvalo ular haqidagi orzu-niyatlardan, intilishlardan boshlangan. Muayyan ijtimoiy guruh, qatlam, millat, xalq, davlat yoki jamiyatning ehtiyojlarini, maqsad-mudolarni, orzu-intilishlarini o'zida mujassam etuvshi g'oyalar tizimi sifatida namoyon bo'ladigan mafkura - istiqbolning yaratuvshisidir. Darhaqiqat, Insoniyat tarixi - g'oya va mafkuralar tarixidir [1].

Mafkuralar insoniyat ibtidosida mifologik-diniy qarashlar sifatida shakllana boshlagan. Kishilarning bir-birlariga munosabatlarining asoslarini belgilovshi muayyan qarashlar, g'oyalar, aqidalar, qoidalar va talablar zamirida muayyan qo'rsatmalar va tavsiyalar ishlab shiqilgan, ularga rioya qilish qat'iy nazorat qilingan. Mehnat sohaslarining kengayishi ijtimoiy mehnat taqsimotining rivojlanishi natijasida jamiyatda tabaqalanish sodir bo'lgan, bu jarayon bilan uzviy bog'liq tarzda turli-tuman diniy, dunyoviy, etnik, huquqiy va boshqa g'oya va mafkura shakllari yuzaga kela boshlagan.

Insoniyat ibtidosidan to hozirgi kunga qadar son-sanoqsiz g'oya va mafkuralar shakllangan, tarqalgan, ularning ayrimlari bugungi kunda ham yashab kelmoqda, ayrimlari esa kishilarning xotiralaridan o'shib ketgan. Bu jarayon hozirgi davrda ham davom etmoqda va insoniyat mavjud ekan, davom

etaveradi. G'oya va mafkuralar turli tarixiy davrlarda turli nuqtai nazariyalardan turkumlashtirib kelingan. Xususan, ilk davrlarda g'oya va mafkuralar ezgu va yovuz, ilohiy va dunyoviy turkumlarga ajratilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. G'oya va mafkura xususidagi keyingi yillarda shop etilgan adabiyotlarda g'oyalarning mazmun va namoyon bo'lish shakllari tamoyili asosida ilmiy, falsafiy, diniy, badiiy, ijtimoiy-siyosiy, milliy va umuminsoniy g'oyalarga turkumlashtirilgan. Adabiyotlarda g'oyalarni ularning inson va jamiyatga ta'sir qilish xususiyatlari tamoyiliga ko'ra, ularning namoyon bo'lish shakllari ikki turkumga - bunyodkor va vayronkor g'oyalarga ajratiladi.

Xususan, taraqqiyotga xizmat qiluvshi, jamiyat va insonni ezgulikka undovshi g'oyalar sifatida ozodlik va mustaqillik, tinchlik va adolat, tenglik va hamkorlik, do'stlik va birdamlik, hurfiylik va ma'rifatparvarlik, bag'rikenglik va xalqparvarlik, vatanparvarlik va insonparvarlik g'oyalari qayd etiladi. Jamiyat, xalq va davlatlarning tanazzuliga sabab bo'luvshi, g'ayriinsoniy maqsadlarga xizmat qiluvshi vayronkor g'oyalar sifatida esa - mustabidlik va bosqinshilik, terrorshilik va aqidaparastlik, jaholatparastlik va irqshilik, millatshilik va mahalliyshilik, vatansizlik va yovuzlik g'oyalari sanab o'tiladi.

Shuningdek, mafkuralar ham ijobiy natija beruvshi bunyodkor mafkuralariga va salbiy natija beruvshi vayronkor

mafkuralarga turkumlashtirilgan. Progressiv, liberal, tadrijiy va real (amaliy) mafkuralar ijobiy natija beruvshi bunyodkor mafkuralar sifatida, regressiv, mustabid, inqilobiy va utopik (hayoliy) mafkuralar esa - salbiy natija beruvshi vayronkor mafkuralar sifatida tasniflanadi Ushbu masalalar Birinshi Prezident I.A.Karimov, Prezident Sh.M.Mirziyoev va boshqa mualliflarning asarlarida berilgan [2].

“Insoniyatning ko'p asrlik tarixi shundan dalolat beradiki, bu dunyoda o'zining milliy davlatini qurishga azmu qaror qilgan har qaysi xalq yuksak vazifalarni amalga oshirish, shu yo'lda odamlarni birlashtirish va safarbar qilish, ularning qalbida ishonsh uyg'otish, eski ijtimoiy tuzumdan mutlaqo yangi tuzumga o'tishda o'ziga qo'shimsha kush-quvvat va madad topishda umumiy, yagona maqsad va orzu-intilish ifodasi bo'lgan milliy g'oyani tayansh deb biladi” [3].

Tadqiqot metodologiyasi. Agar g'oya tushunshasi asosan aqliy faoliyat bilan bog'liq bo'lsa, milliy g'oya tushunshasi milliy his-tuyg'u, millat mentaliteti bilan uzviy bog'liqdir. Milliy g'oya - halqning qalbidan shiquvshi, uning orzu-umidlarini o'zida ifoda etuvshi, xalqning haq-huquqini himoya qiluvshi, uning qadr-qiyamatini yuksaltirishga undovshi haqqoniy fikrdir. Milliy g'oya o'zbek millatining o'ziga xosligi nimada ekanligini asoslab beruvshi ilmiy-nazariy va falsafiy qarashlar sistemasidir.

Sivilizasiya nazariyalarning ikkita tipi mavjud: 1) sivilizasiyaning bosqishma-bosqish nazariyalari; 2) mahalliy sivilizasiya nazariyalari. Bosqishma-bosqish rivojlanish nazariyalari sivilizasiyani insoniyat jadal taraqqiyotining umumiy jarayoni sifatida o'rganadi. Mazkur nazariya tarafdorlari ijtimoiy-iqtisodiy formasiyalar nazariyasi o'rniga ijtimoiy-madaniy sivilizasiyalar nazariyasini qo'llamoqdalar.

Tahlil va natijalar. Tarix - millatning tarbiyashisidir, o'zlikni anglash - tarixni bilishdan boshlanadi. Alohida inson xotirasida o'zining hayotida nimalar qilganligi, uning aql-zakovati va irodasi nimalarga sarflanganligi qay darajada o'mashib qolsa, millat ushuncha ham u tomondan amalga oshirilgan narsalar shu darajada yaqin va qimmatlidir. Tarix - bu insoniyatning, millatning ijtimoiy xotirasi, uning o'z-o'zini bilishi va anglashidir: voqelikda yo'qolgan narsalar ongda, xotirada yashaydi. O'tmishni bilish hozirgini yaratish ushuncha beqiyos ahamiyatga molik. Ijtimoiy hayotni tushunishdagi birinchi qadam hozirning o'tmish tomonidan yaratilganligini tasavvur qilish bilan bog'liqdir. Milliy g'oya xalqimiz tarixiga, uning tarixiy xotirasiga tayanadi. Tarixiy xotirasidan judo bo'lgan xalq o'zini millat sifatida anglay olmaydi, millatning manfaat va ehtiyojlarini qalban xis qila olmaydi. Binobarin milliy g'oya ham rasional, ham irrashional mohiyatga ega bo'lib, u milliy ruhияt, kayfiyat, ishki uyushtiruvshi, yo'naltiruvshi, harakatga keltiruvshi, etaklovshi milliy xis-tuyg'u hisoblanadi [4].

Tarixiy taraqqiyotga asos bo'lgan g'oyalar ishida ilk sivilizasiya paydo bo'lishi davridagi g'oyalar tarix ushuncha muhim hisoblanadi. Ibtidoiy davrdan shakllana boshlagan madaniy jarayonlar rivojlanib sivilizasiya taraqqiyotiga olib keldi. Insoniyat sodda mehnat qurollari yasashdan to hunarmandshilik durdonalari yaratishga qadar, eng oddiy uy-joylar qurishdan to shaharlar bunyod etishga qadar uzoq yo'lni bosib o'tdi. Eng qadimgi shaharlar, yozuv, davlatlar tashkil topishi va rivojlanishi davrini olimlar ilk sivilizasiya deb ataydilar. Dastlabki sivilizasiyalar tarixi Qadimgi Sharqda (mil. avv. 4 ming yillikda), so'ngra Yunonistondagi Krit orolida boshlangan edi. Qadimgi sivilizasiyalar jahonning ko'pgina o'lkalarida, jumladan O'zbekiston hududida ham vujudga kelgan [5].

“Sivilizasiya” tushunshasining etimologiyasi ham fuqarolar, shahar jamoasiga borib taqalishi bejiz emas. “Sivilizasiya” tushunshasini ilmiy doiraga birinchi bo'lib shotland faylasufi A.Fergiyuson 1767 yilda shop etilgan

“Fuqarolik jamiyatining tarixiy tajribasi” asarida olib kirdi. U kishilik jamiyatini yovvoyilik, vahshiylik va sivilizasiya davrlariga bo'lib shiqdi. Insoniyat tarixda 20 dan ortiq sivilizasiya va undan ko'proq subsivilizasiyalarning shohidi bo'lgan. G'arb va SHarq esa ikki supersivilizasiya hisoblanadi. Subsivilizasiya - bu sivilizasiya tarkibidagi alohida mavqega ega bo'lgan taraqqiyot. Supersivilizasiya - taraqqiyotning eng yuqori sho'qqisi va yuksakligi.

Mahalliy olimlarning asarlarida “O'zbekiston sivilizasiyasi”, “Markaziy Osiyo sivilizasiyasi”, “Oks sivilizasiyasi”, “Xorazm sivilizasiyasi” kabi tushunshalar ushrasada, biroq, ko'p tomlik “Jahon tarixi” to'plamida yoki O.Shpengler, A.Toynbi, K.Yaspers va boshqa olimlarning asarlarida bu sivilizasiya qayd etilmagan. Vaholanki, Markaziy Osiyo (Turon) va Qadimgi Sharq davlatlari o'rtasidagi iqtisodiy va madaniy aloqalar bundan 5-6 ming yil oldin boshlangan. Eng qadimgi shaharlar, yozuv, davlatlar tashkil topishishiga qaramay, qadimgi Turon hududini mustaqil sivilizasiya markazi deb emas, balki qadimgi davr ushuncha Eron sivilizasiyasining pereferyasi, o'rta asrlarda esa islom sivilizasiyasining bir bo'laki sifatida qarash keng tarqalgan [6].

Dastlabki sivilizasiyalarning paydo bo'lishi va taraqqiyoti, sivilizasiyaning ilmiy-nazariy, tarixiy-falsafiy tahlili, Sharq va G'arb sivilizasiyalarning qiyosiy tahlili masalalari bo'yicha O.Shpengler, A.Toynbi, K.Yaspers, I.M.D'yakonov va boshqa olimlar tadqiqot olib borganlar. Umuman, sivilizasiya insoniyat taraqqiyotining asosiy mezon sifatida talqin etiladi. Sivilizasiya jarayonlarini arxeologik ma'lumotlar asosida o'rganan Yu.V.Kashanovskiy o'zigacha bo'lgan tadqiqotlarni umumlashtirib sivilizasiyaning: iqtisod, ijtimoiy-siyosiy va madaniyat sohalaridagi mezonlari mavjudligini ta'kidlaydi. Buni ingliz olimi G.Chayld rivojlantirib, sivilizasiyaning o'n belgisini taklif etgan. 1958 yil K.Klaxolm ushta belgini - mahobatli me'morshilik, shaharlar va yozuvni qoldirish fikrini aytadi. Bu ush belgi sivilizasiyaning madaniy majmui sifatida ta'riflanadi. Mulkiy tabaqalanish va davlatning paydo bo'lishi sivilizasiyaning ijtimoiy-iqtisodiy mazmunini tashkil etadi [7].

Ingliz olimi A.Toynbi “sivilizasiya” tushunshasi yordamida tarixni o'rganish asoslarini ishlab shiqdi. Uning fikricha, sivilizasiya geografik, milliy, diniy va boshqa belgilarning umumiyliigi bilan farq qiluvshi jamiyatning tor va mahalliy holatidir. A.Toynbi “turli xalqlar, davrlar va mamlakatlarda o'ziga xos turli rivojlanish hodisalari yuz bergan. Biroq har tomonlama mustaqil va jiddiy sivilizasiyalar soni 10 dan ortmaydi”, - deydi. [8].

Tarixiy taraqqiyotga asos bo'lgan g'oyalar ishida ilk davlatlar paydo bo'lishi davridagi g'oyalar ham muhim hisoblanadi. Davlat - jamiyat tashkilotining shakli, jamiyatdagi hokimiyatning asosiy instituti, siyosiy tizimning poydevori. Hokimiyat - insoniyat rivojida jamoalar hayotini qoidaga solish, axloqiy normalar (shegaralar) belgilash, o'zaro munosabatlarni muvofiqlashtirish, ya'ni jamiyat hayotini tartibga solish zaruriyatidan kelib shiqadi. Davlatning dastlabki vazifalari - tashqi xafsizlikni ta'minlash, jamiyatning tartibli rivojlanishiga tahdid soluvshi ishki omillar harakatini bartaraf etishdan iborat [9].

Davlatshilik g'oyasining shakllanishi haqida quyidagi nazariyalar mavjud: Teologiya (F.Akvinskiy, J.Mestr, islom va katolik mafkurasi), Patriarxal (Arastu, R.Fil'mer), Patremonial (A.Galler, Shartnomaviy (A.Gorsiy, J.Lokk, T.Gobs, J.Russo, D.Didro, Sh.Montes'ke), Zo'ra vonlik, kush ishlatish (E.Dyuring, L.Gumplovish, K.Kautskiy), Irrigasiya (K.Vittfogel), Psixologiya (L.Petrjetskiy, Z.Freyd, G.Tard), Sinfy (K.Marks, F.Engel's, G.Plexanov, V.Lenin) nazariyalar. Davlat boshqaruv shakliga ko'ra quyidagilardan iborat: Aristokratiya, Despotiya, Tiraniya, Monarxiya, Demokratiya, Respublika, Konfederasiya, konfederativ davlat [10].

Mazkur holatga binoan sovet mafkurasi formasion yondoshuv asosidagina o'zining yashovshanligini ta'minlashi mumkin edi. "Sho'ro davrining mafkurasi, kommunistik dunyoqarash, agarki aslini surishtirsangiz, mohiyat e'tiboriga ko'ra, bizning turmush tarzimizga, xalqimizning tabiatiga tamoman begona edi. Shunga qaramasdan, kishilarning ongiga majburan singdirilgan bu soxta ta'limotning salbiy ta'siri hanzuz sezilib turadi. Afsuski, biz bu sarqitlardan hali butkul xalos bo'la olganimiz yo'q" [11].

O'zbekistonning o'tmish tarixi – gumanizm g'oyalarning shakllanishi tarixi hamdir. Buyuk ajdodlarimizning ijodi va faoliyatida inson qadr-qimmatini, uni hurmatlash, ularga erkin faoliyat ko'rsatish ushuncha shart-sharoit yaratish g'oyasi yotadi. Bu narsa jadidshilik va ma'rifatparvarlik harakatida ham o'z aksini topgan. Jadidshilar tarixni o'rganishni milliy g'oya darajasiga ko'tardilar. Xususan, Ahmad Zaki Validiy To'g'on insoniyat tarixini o'rganish va tarix falsafasining nazariy-metodologik jihatlarini ishlab shiqar ekan, quyidagi tamoyillarni ilgari suradi: tarixning teokratik va dualistik; materialistik; pozitivistik; idealistik; ekspressionistik; gumanistik talqini va hokazolalar [12].

Qadimgi Sharq tarixida, binobarin, umuman insoniyat tarixida, Qadimgi Turon shunday bir muhim o'rin tutadiki, iqtidorli tarixshi tadqiqotshilarning e'tirof etishisha, uning moddiy va ma'naviy madaniyatini o'rganmasdan turib, uning jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan ulkan hissasini jiddiy tadqiq qilmasdan turib, insoniyatning madaniy-ma'naviy tarixi haqida haqqoniy tasavvurlarga ega bo'lish va uning taraqqiyot qonunlarini to'g'ri aniqlash mumkin emas.

Bizning milliy mafkuramizning falsafiy asoslari, uning ma'no-mazmuni, asosiy g'oya va tamoyillari milliy davlatshilgimizni qayta tiklab, jamiyatimizning taraqqiyot yo'lini sharqona tafakkur tamoyillariga suyangan holda nazariy jihatdan asoslab bergan Prezident I.A.Karimov milliy mafkuramizning falsafiy ildizlarini anglash xususida to'xtalar ekan, uni shakllantirishdagi eng katta manba - bu haqqoniy yoritilgan tarix ekanligini, tarixni bilmay turib, mafkuraning falsafiy ildizlarini anglab bo'lmasligini, zero mafkuraning

falsafiy asoslari o'z davrida tarixiy haqiqat tufayli tug'ilganligini alohida ta'kidlab o'tadi [13].

Ma'lumki, g'oyalar milliy, umuminsoniy, mintaqaviy, irqiy, diniy va boshqa turli shakllarda namoyon bo'ladi. Shuningdek, ularning afsona va rivoyatlar vositasida ifoda etilgan mifologik, ilohiy qadriyatlar majmuasi bo'lgan diniy, olamga ilmiy yondashuv asosida vujudga kelgan dunyoviy ko'rinishlari ham bor [14].

O'zbek xalqining uzoq tarixiy-madaniy rivojlanishi davrida milliy mafkuraning muayyan jihatlari shakllangan edi. Masalan, «Avesto», turkiy bitiklarda, IX-XII asrlardagi Sharq O'yg'onish davrida, shuningdek, Amir Temur va temuriylar hamda jadidlar davridagi ma'naviy-mafkuraviy jarayonlarda milliy mafkuraning ustuvor ko'rinishlari namoyon bo'lgan edi.

Xulosa va takliflar. Tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllangan va jamiyatda amal qilgan g'oyalarni tarixiy-nazariy bilimlar orqali sharhlash mumkin. Millat tarixiy xotirani yo'qotar ekan, kelajakdan mahrum bo'ladi. Tarixiy ong va tafakkur eng avvalo, tarixni o'rganish jarayonida shakllanadi. Tarixiy ong va tarixiy tajriba har qanday jamiyat ushuncha ulkan nazariy hamda amaliy ahamiyatga ega. Evropada olimlarning e'tibori ushbu muammoga qaratilgani bejiz emas [15].

G.Gegel (1770-1831) ongning tarixiylikini, uning ijtimoiy hayotning tarixan o'zgaruvshan shakllariga bog'liqligini asoslagan, shuningdek individual ong bilan ijtimoiy ongning dialektikasini har tomonlama ko'rib shiqqan edi. Bunda u "dialektika tafakkurning tabiatidan iborat bo'ladi", tafakkur esa "inson bilan bog'liq barsha narsada faol bo'lib, butun insoniyatga uning insoniylikidan xabar beradi", - deb ta'kidlagan [16]. Gegel ongni tadqiq qilishda tarixiylik va faoliyat prinsipini qo'lladi. U ongga shaxsning konkret-tarixiy davr doirasidagi faol harakat faoliyat mahsuli sifatida qaradi. Tarixiy ong – bilimlar, tasavvurlar, qarashlar, a'yanalar, marosimlar, urf-odatlar, g'oyalar, konsensiyalar, fikrlarning shunday yig'indisini, majmuini tashkil etadi. Natijada tarix – g'oyalardan iborat jarayonlarning mahsuli ekanligi anglashiladi.

ADABIYOTLAR

1. Alimova D. Insoniyat tarixi – g'oya va mafkuralar tarixidir. – T.: Ijod dunyosi, 2002. –B. 6.
2. Milliy istiqloq g'oyasi: asosiy tushunsha va tamoyillar. Izohli ko'rgazmali vositalar to'plami. –T.: YAngi asr avlodi, 2001., –B. 12-17.
3. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kush. –T.: Ma'naviyat, 2008. –B.71.
4. To'raev B., Ramatov J. Milliy istiqloq g'oyasi: asosiy xususiyatlari, falsafiy va tarixiy ildizlari. –T.: Ijod dunyosi, 2002. –B. 11.
5. Sadullaev A.S., Kostaskey V.A. Tarix: Qadimgi dunyo: darslik. –T.: Yangiyo'l Poligraf Servis, 2017. –B. 5.
6. Mavlonov O., Abduvosidova I. Tarixiy-madaniy meros – milliy g'oyani anglash omili. –T.: Akademiya, 2014. –B. 155.
7. Eshov B. Qadimgi O'rta Osiyo shaharlari tarixi. –T., 2006. –B. 6-12.
8. Toynbi A. Postjenje istorii. –M.: "Progress", 1991. –S.72.
9. Rtveladze E.V. Istoriya gosudarstvennosti Uzbekistana. – T.: Uzbekistan, 2009. –S. 41.
10. Rtveladze E.V., Saidov A.X., Abdullaev E.V. Qadimgi O'zbekiston sivilizatsiyasi: davlatshilik va huquq tarixidan lavhalar. –T.: "Adolat", 2001. –B. 41-58.
11. Karimov I.A. Jamiyatimiz mafkurasi xalqni - xalq, millatni – millat qilishga xizmat etsin. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. T.7. T.: O'zbekiston, 1999. –B. 89.
12. Abdurahmonov M., Zohidiy A. A.Validiy To'g'onning Turkistonga safari. –T., "Fan", 1997, –B. 58.
13. Karimov I. Milliy istiqloq mafkurasi – xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonshidir. // Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot – pirovard maqsadimiz. –Toshkent, 2000. –B. 505.
14. Milliy istiqloq g'oyasi: asosiy tushunsha va tamoyillar. –T.:O'zbekiston, 2000. –B. 12.
15. Kurarseva M.A., Kolomees E.N. Istoriografiya i istorisheskoe mi'shlenie. // Vestnik Moskovskogo Univesiteta. – Moskva, 2004. – № 2. – S. 31-49.
16. Gegel' G.V. Leksii po filosofii istorii. – SPb. 1993. – S. 63.

УДК: 347 (09):355(09)

Kurshida YUSUPOVA,
Oriental Universite Tarix fakulteti dekani
E-mail: hm@yusupova

O'zMU professori, t.f.d A.Yermetov taqrizi asosida

TOSHKENT VOHASINING ILK O'RTA ASRLARDAGI IQTISODIY HAYOTIDA TOG'-KON SANOATINING TUTGAN O'RNI

Annotatsiya

Maqolada ilk o'rta asrlarda Toshkent vohasining iqtisodiy hayotida tog'-kon sanoatining tutgan o'rni, bu paytda o'lkada turli minerallar, xususan, rangli metallar va nodir ma'danlarning (oltin, kumush, mis, qo'rg'oshin va boshqalar) qazib olinishi natijasida mintaqaning tog'-kon sohasining rivojlangani, shuningdek, bu davrdagi tog'-kon ishlab chiqarishining bosqichlari va xususiyatlari birlamchi manbalar asosida tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: davlat, jamiyat, voha, mintaqa, Toshkent, iqtisodiyot, tog', kon, sanoat, rangli metal, nodir ma'danlar, hudud, bosqich, yer osti va yer usti boyliklari, tarmoq, hunarmandchilik, ishlab chiqarish.

РОЛЬ ГОРНОДОБЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ ТАШКЕНТСКОГО ОАЗИСА В РАННЕМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

Аннотация

В статье анализируется роль горнодобывающей промышленности в экономической жизни Ташкентского оазиса в раннем средневековье, развитие горнодобывающего сектора региона в результате добычи различных полезных ископаемых, в частности цветных металлов и редкоземельных рудников (золото, серебро, медь, свинец и т.д.), а также этапы и особенности добычи полезных ископаемых в этот период

Ключевые слова: государство, общество, оазис, регион, Ташкент, экономика, гора, горнодобывающая промышленность, цветной металл, редкоземельные рудники, территория, стадия, подземные и поверхностные ресурсы, сеть, промышленность, производство.

THE ROLE OF THE MINING INDUSTRY IN THE ECONOMIC LIFE OF THE TASHKENT OASIS IN THE EARLY MIDDLE AGES

Annotation

The article analyzes the role of the mining industry in the economic life of the Tashkent oasis in the early Middle Ages, the development of the mining sector of the region as a result of the extraction of various minerals, in particular non-ferrous metals and rare earth mines (gold, silver, copper, lead, etc.), as well as the stages and features of mining in this period

Keywords: state, society, oasis, region, Tashkent, economy, mountain, mining industry, non-ferrous metal, rare earth mines, territory, stage, underground and surface resources, network, industry, production.

Dolzarbli. O'zbekiston tarixining dolzarb va katta ilmiy-amaliy ahamiyatga ega masalalaridan biri konchilik tarixini o'rganish hisoblanadi. Ibtidoiy jamiyat bag'rida, uning ehtiyolari zahirida paydo bo'lgan konchilik ishlab chiqarishi o'z rivojida bir necha bosqichlarni bosib o'tgan bo'lib, iqtisodning muhim tarmog'i sifatida qadimgi davr va o'rta asrlarda jamiyatning ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy hayotida katta ahamiyat kasb yetib kelgan. Jamiyat kuch-qudrati turli-tuman yer osti boyliklarining mavjudligi va ulardan foydalanish darajasi bilan ham belgilangan.

O'zbekiston hududi tarixning eng qadimgi davrlaridan boshlab o'zining yer osti va yer usti boyliklari bilan Sharq dunyosida mashhur bo'lib kelgan. Toshkent vohasi o'rta asrlarda Markaziy Osiyoning turli minerallar, rangli metallar va nodir ma'danlarga (oltin, kumush, mis, qo'rg'oshin va boshqalar) boy hududi sifatida mashhur bo'lib, mintaqaning tog'-kon ishlab chiqarishi rivojida muhim o'rin tutgan.

Metodlar va o'rganilganlik darajasi. Tadqiqot olib borish jarayonida ilmiy muammoga sivilizatsion yondashuv asosida tarixiy-qiyosiy, muammoli-xronologik, obyektivlik, tizimli tahlil, manbaviy, qiyosiy-mantiqiy tahlil, xolislik kabi usullar yordamida ilk o'rta asrlarda Toshkent vohasining iqtisodiy hayotida tog'-kon sanoatining tutgan o'rni masalasi birlamchi hujjatlar va adabiyotlarda keltirilgan ma'lumotlar tahliliga tayangan holda atroflicha tadqiq etildi.

Ilk o'rta asrlarda Toshkent vohasining iqtisodiy hayotida tog'-kon sanoatining tutgan o'rni masalasi alohida tadqiqot obyekti sifatida o'rganilmagan bo'lsada, bir qator tarixchi olimlar, xususan, A.Sagdullayev, B.Eshov, A.Ziyo, O'.Mavlonov, G'.Boboyorov va boshqa tadqiqotchilarning davlatchilik tarixiga bag'ishlangan asarlarida O'rta Osiyodagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jarayonlar, sanoat va ishlab chiqarish masalalari, qadimgi savdo yo'llari haqidagi ma'lumotlarni uchratish mumkin.

Tadqiqot natijalari. Toshkent vohasi konchilik ishi va temirchilik tarixiga oid materiallarning eng to'liq majmui ilk va rivojlangan o'rta asrlarga mansubdir. Bu holat mazkur hunarmandchilik faoliyatining rivojlanishida bir nechta bosqichlarni ajratish imkonini beradi. Mazkur bosqichlar vohaning ijtimoiy-iqtisodiy tarixi bilan uzviy bog'liqdir.

Mutaxassislar fikricha [1], o'rta asrlar tog'-kon ishlab chiqarishning 3 bosqichini ajratib ko'rsatish mumkin :

- 1) Ilk o'rta asrlar (V-VIII);
- 2) Rivojlangan o'rta asrlar (IX-XII);
- 3) So'nggi o'rta asrlar (XIII-XVI).

O'rta asrlarda tog'-kon ishlab chiqarishning eng yirik markazlari Iloqda Chotqol-Qurama tog'larida joylashgan edi. Bu hudud o'zining oltin va kumushi bilan mashhur bo'lgan bo'lsa, Farg'ona, Xorazm, Qizilqumda bronza va mis konlari ko'p edi.

Markaziy Osiyoda, hozirgi O'zbekiston hududida ilk o'rta asrlarning boshlanishi umumiy tarixiy an'analarning borishi bilan o'xshashdir. Kushon saltanatining inqirozi va Eftalitlar tomonidan uning yo'q qilinishi, V asrning 2-yarmida yangi kuchli davlat – eftalitlar davlatining paydo bo'lishi va 563-567 yillarda bu davlatning turklar tomonidan bosib olinishi bu davrning muhim siyosiy o'zgarishi edi. Eftalitlar ham, Turk xoqonligi ham o'zlarining harbiy san'ati, xususan, qurollari evaziga kuchli hokimiyat barpo etganlar. Ularda temir qilichlar, sovuqlar, dubulg'alar, uzun nayzalar bo'lib, bu nayzalarda bronza sovuqlarni teshib o'tish kuchi bo'lgan. Ular boshqalardan oldin temir qazib olishni o'zlashtirganlar, o'zlarining temir eritish uslubini yaratishda cho'yan va po'lat olishni yo'lga qo'yishda ma'lum yutuqlarga ega bo'lganlar.

Milodiy I ming yillikning o'rtalarida Toshkent vohasi va yuqorida tavsiflangan tog' hududlarining asosiy qismi Qang' davlati parchalanib ketgandan keyin mustaqil mahalliy mulklarni tashkil etib, keyinchalik eftalitlar davlati va turk hoqonligi tarkibiga kiritilgan edi. Bu mulklar manbalarda Choch va Iloq atamali bilan yuritila boshlaydi[2]. Bu yerda yer egaligi munosabatlarining shakllanish jarayoni ziroatchilikning rivojlanishi, chorvadorlar ma'lum qismining o'troqlashuvi va o'troq manzilgohlarning vujudga kelishi bilan birga kechgan.

Ko'rib chiqilayotgan davrda konchilik ishlari qisqa muddatga tashkil etilganligini, konchilar mehnati yaxshi yo'lga qo'yilmaganligini, mumkin qadar kam xarajat qilib ma'dan qazib chiqarishga intilish kuchli bo'lganligini kuzatish mumkin. Bu davrda qazilmalarga ishlov berish va ularni eritish bevosita konlar yaqinida amalga oshirilgan. Lekin, konchilik taraqqiyoti natijasida metallga ishlov beruvchi maxsus punktlar paydo bo'lib, ularning ba'zilar shaharlarga ham aylangan[3].

Shu davrda oltin qazib chiqarish faoliyati asta-sekin kengaya boshlagan. Ohangaron daryosining chap qirg'og'idagi qadimdan yaxshi ma'lum bo'lgan hududlar (Ko'chbuloqning ayrim uchastkalari) bilan bir qatorda, Janubiy Chotqolning tog' oldi hududlarida ham oltin qazib chiqarish yo'lga qo'yilgan.

V asrga oid Xitoy manbasi "Beyshi"da Mimi sharqidagi tog'lardan nefrit va oltin qazib olingani haqida ma'lumotlar bor[4]. O'tgan asrdagi Turkiston o'lkasining hisobotlarida ham Turkistonning kon boyliklari ichida nefritning borligi, bu noyob mineral faqat Xo'jand uyezdi Qo'shmullo degan joyda uchrashi tilga olinadi[5]. Janubiy-g'arbiy Qoramozor tog'larining muhim qismi bo'lgan bu huddan ko'plab foydali qazilmalar, jumladan, oltin, feruza kabi nodir metall va minerallar olingan. Aynan mana shu feruza konlaridan olingan xomashyo Xitoy manbalarida "nefrit" deb xato aytilgan bo'lishi mumkin[6]. Chotqol-Qurama tog'larida "g'alaba toshi" sifatida ulug'lanadigan Feruza qazib olish rivojlanganligini Qoramozor yaqinidagi Ungurlikon konida olib borilgan tadqiqotlar ham ko'rsatib berdi.

Ilk o'rta asrlarda Iloq tog'laridan qimmatbaho metallar qazib olinganligi haqida Angren shahri yaqinidagi yer osti tosh maqbaralaridagi mahalliy Iloq oltinlaridan yasalgan topilmalar dalolat beradi. Bu topilmalar mil. III-V asrlar bilan sanalangan[7].

Xuddi shu davrda Loshkerak, Qanjo'l va Konimansurdagi ko'pgina konlarda ishlar boshlangan. Qimmatbaho metallar qazib chiqarish bilan bir qatorda, temir va rangli metallga boy hududlarni ham o'zlashtirishga kirishilgan. Oldingi davrga taqqoslaganda, bu davrda temir qazib chiqarish ishlari ancha kengaygan.

«Ko'chma temirchilik» bilan bir qatorda, vohada konlar guruhi bilan bog'liq ma'dan eritish joylari ham paydo bo'lgan (Tunkat, Tukkat). Shunga o'xshash ma'dan eritish joylari (Ko'krel, Toshbuloq) tog'lar ichida ham barpo

etilganki, bu temirchilik markazlari tashkil etish odat tusiga kira boshlaganidan dalolat beradi[8].

Umuman olganda, amalga oshirilgan konchilik ishlarining hajmi nisbatan kichikligiga qaramay, bu davr - konchilar vohaning foydali qazilmalari bilan tanishgan va mazkur tarmoqning keyingi davrda rivojlanishiga zamin hozirlagan muhim davr bo'ldi.

VI asrning ikkinchi yarmida Iloq qo'shni hududlar bilan birga Turk hoqonligi tarkibiga, hoqonlik parchalanganidan keyin esa – uning g'arbiy birlashmasiga qo'shiladi. O'troq hududlarni o'ziga bo'ysundirgan turk xonlari va ularning fuqarolari ko'chmanchi bo'lib qolganlar, o'troq hududlarga ularning juda oz qismi ko'chib kelgan. Ko'chmanchilarning hududlariga eng qizg'in ko'chish qo'shni viloyatlarda qayd etilgan. Iloq ham mana shunday viloyatlar tarkibiga kirgan[9].

O'rta Osiyo viloyatlarining hukmdorlari bu davrda oldingi davrlardagiga qaraganda ko'proq mustaqillikka ega bo'lganlar. Ayni paytda Iloqda Shosh bilan yaqinlashish kuzatilgan, Iloq hatto uning tarkibiga katta huquqlarga ega bo'lgan alohida viloyat sifatida kirgan. VII asrdayoq faoliyat ko'rsatgan va katta karvon yo'li yaqinidagi yirik konlardan biri sifatida mashhur bo'lgan «Shosh kumush koni» Qurama tog' tizmasida, ya'ni Iloqda joylashgan. Keyingi davrlarda ham Sharq geograflari Iloqni Shoshning viloyatlaridan biri sifatida tilga olganlari, ayrimlari esa Shosh va Iloq shaharlarini umumiy ro'yxatda keltirganlari bejiz emas. Nihoyat, ikkala hudud moddiy madaniyatining bir xilligi ham yaqinlikning muhim ko'rsatkichi hisoblanadi.

VIII asrning boshlariga kelib Shosh Chirchiq va Ohangaron vodiylarini o'z ichiga olgan va Sirdaryoning o'rta oqimidagi hudud – markazi O'tror shahrida joylashgan viloyat hisobiga kengayib borgan.

Xullas, arablar istilosi arafasida Shosh ziroatchilik vohasi, konchilik viloyati, cho'l va tog' chorvachilik hududlarini o'z ichiga olgan, ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi turk qabilalari yashaydigan yirik mulk hisoblangan.

Konchilik ishining rivojlanish tarixi yaxshi o'rganilmaganligi natijasida ayrim tadqiqotchilar konchilik sanoatining rivojlanishi O'rta Osiyo viloyatlari arab xalifaligi tarkibiga qo'shib olinishi bilan bog'liq, degan noto'g'ri xulosaga kelganlar[10]. Hozirda madaniyat yodgorliklarini muayyan tarzda o'rganish butunlay boshqa xulosaga olib kelmoqda. Xususan, O'rta Osiyoning qadimgi viloyatlarida iqtisodiy va madaniy o'sish, konchilik ishlab chiqarishi arablar istilosidan ancha oldingi davrda boshlanganligini yuqorida keltirilgan misollar ham tasdiqlab turibdi.

Iloqning VI-VII asrlardagi iqtisodiy ahvolini tavsiflar ekanmiz, unda ko'chmanchi va yarim o'troq chorvadorlarning qabilalari katta rol o'ynaganini qayd etib o'tish lozim. Mazkur qabilalarning iqtisodiy turmush tarzi shaharlar va unda rivojlanayotgan hunarmandchilik nisbatan sust o'sishiga sababchi bo'lgan. Shu bilan bir vaqtda, katta davlat tuzilmasiga birlashish shaharlarning o'sishiga, savdo-iqtisodiy aloqalarning va ayrim hunarmandchilik turlarining rivojlanishiga turtki bergan. Shu jumladan foydali qazilmalarni qazib chiqarish va ularni qayta ishlash bilan bog'liq bo'lgan, butun Shosh-Iloqni, ba'zan esa – uning atrofidagi hududlarni ham xom ashyo bilan ta'minlashga mo'ljallangan hunarmandchilik turlari ham rivojlangan. Bu davrda qo'shni mulklar, ayniqsa, Sug'd va Farg'ona bilan aloqalar ancha jonlangan[11].

VI-VII asrlar Shosh-Iloq iqtisodiyoti uchun konchilik ishi jiddiy rivojlangan davr hisoblanadi. Aynan shu davrda Iloq tog'lari asosan qimmatbaho metallar – oltin va kumushga boy hudud sifatida butun Sharqqa dong taratgan. Tekshirilgan va foydalanilayotgan konlar soni ancha ko'paygan. Qadimgi konlar va ag'darmalarni o'rganish shuni ko'rsatadiki, Iloqda

konchilik ishi ravnaq topgan davrda qizg'in faoliyat ko'rsatgan yirik konlarning asosiy guruhi VI-VII asrlarda tekshirilgan va ulardan keng foydalanila boshlangan[12].

Bu davrda alohida mayda konlar bilan bir qatorda, yirik ko'lamda ham konchilik ishlari amalga oshirila boshlangan. Bunga Konimansur va Loshkerakdagi ishlar misol bo'la oladi. Xuddi shu davrdan Loshkerakda qullar manzilgohi ham faoliyat ko'rsata boshladiki, bu holat konchilik ishlariga qo'shimcha ishchi kuchi jalb etilganidan dalolat beradi.

VI asrning oxirlaridan kumush-qo'rg'oshin qazib chiqarish Iloqda konchilik faoliyatining yetakchi tarmog'iga aylandi. Loshkerakdagi Tizko'l koni kumush ma'danlari markazlashtirilgan tartibda qazib chiqarilgan eng yirik kon hisoblangan. U bilan bir qatorda, boshqa bir qancha yirik konlar, shu jumladan Konimansur koni ham faoliyat ko'rsatgan. Mazkur uchastkalardagi kumush-qo'rg'oshin konlarining aksariyatida VII-VIII asrlarga mansub materiallar uchraydi.

Oltin qazib chiqarish voqa iqtisodiyotida hajmi va ahamiyatiga ko'ra ikkinchi o'rinda turgan. VII asrda oltin qazib chiqarish ko'lami ham ancha oshgan[13].

VII asrda mis va temir qazib chiqarish faoliyati ancha qizg'inlashgan. Mis va temir qazib chiqarish hajmlarining ortgani, ularni eritish joylari ko'paygani shundan dalolat beradi.

VI asrning oxiri – VII asrning boshlari – temirchilik ishini yo'lga qo'yishda ham muhim burilish yasagan davr bo'ldi. «Ko'chma temirchilik» faoliyat ko'rsatishda davom etdi, ammo mahalliy konlardan olingan xom ashyodan foydalanuvchi yirik turg'un ma'dan eritish joylarining faoliyati yetakchi o'ringa chiqdi. Ularning ayrimlari konlar guruhlarining yaqinida barpo etildi. Ammo, chetdan keltirilgan xom ashyo va yonilg'ida ishlaydigan ma'dan eritish joylarining eng istiqbolli guruhi Ohangaron daryosi va uning irmoqlari vodiysida, mahalliy konlardan ma'lum darajada uzoqda vujudga keldi. Bu manzilgohlar qal'a devorlari bilan o'raldi. Tunkatda ular shahristonning sharqiy qismida joylashgan, Tukkatda qal'a ichida, mudofaa devori ostida o'rin egallagan, Toshbuloqda manzilgohning etagida, saroyga o'xshagan inshoot yaqinida jamlangan[14].

Konchilik ishi va temirchilik Iloqda shaharlar vujudga kelishiga turki bergan muhim omillardan biri bo'ldi. Shaharlar yirik konlar yaqinida va konlar guruhiga olib boradigan yo'llarning chorrahasida yoki konlardan Shosh va Farg'onaga olib boradigan yo'llar ustida vujudga keldi. Shaharlarda temirchilar mahallalari va guzarlarining yuzaga kelgani ham temirchilik hunarmandchilikning mustaqil tarmog'i sifatida ajralib chiqqanidan dalolat beradi.

Ilk o'rta asrlarda O'zbekiston hududidagi foydali qazilmalar haqida Xitoy manbalarida ham ko'plab ma'lumot-

lar mavjud. Syuan-Szyanning 645 yildagi O'rta Osiyo sayohatlari kundaligida va "Shimoliy xonadon tarixida" Badaxshonning oltin, la'l va lojuvardlari, Xorazmning qora tuzi, Zarafshonni qo'yi oqimidan olinadigan 5 xil rangdagi tuzlar, 751 yilga taalluqli manbada esa Raxon (Farg'ona)dagi simob, temir va oltin konlari haqida ma'lumotlar keltiriladi[15]. Bu davrda Chotqol-Qurama tog'laridagi Kuchbuloq, Qizilolma, Oqturpoq va Shimoliy Nurotadagi konlardan oltin, Hisor tog'larining janubi-g'arbiy tizmalaridagi konlardan temir, Lashkarondan kumush, Zirabuloq - Ziyovuddin tog'laridan simob, Qizilqum (Tomdi tog'laridagi Shatimtovdan) va Nurotadan feruza qazib olingan.

O'rta asr Sharq geograflarining ma'lumotlariga ko'ra, Movarounnahrda temir ma'danlari qazib olingan va qayta ishlanib, undan ajoyib po'lat olingan. Bu ma'lumotlar Ustrushona va Farg'onaga tegishli bo'lgan. Iloqda esa (Chotqol-qurama tizimida) ma'lum bir alohida temir qazib olish va eritish punktlari aniqlangan, lekin ularda bu ishlar rangli va nodir metallarni olish kabi mujassamlashmagan tarzda olib borilmagan.

Ilk o'rta asrlarda qadimgi temir qazib olish punktlaridan biri, janubiy Chotqoldagi Ohangaron daryosining yuqori o'ng irmog'i bo'lmish Shovozsoy atrofidagi hududda ochilgan. Arxeolog olimlar Y.F. Buryakov va G.I. Bogomolovlar, bu hududda kon-ma'dan ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan 4 ta punktni ajritishgan. Asosiy konchilar va metallurglar punktlari Shovozsoyning o'ng qirg'og'i bo'lib, Ashibuloqsoyning unga quyilish qismida bo'lgan. Shovozsoy qishlog'ining yuqori qismida bir qancha to'g'ri burchak shakldagi eritish pechlari topilgan. Metallurglarning fikricha, bu yerda temir ma'danidan 2 bosqich va usulda temir olingan. Birinchi bosqichda tovar xom-ashyosi ko'rinishidagi temir va ikkinchi bosqichda yumshoq temir, ya'ni po'lat olingan. Uzoq tog'lar orasida yashiringan bu markaz asosan Shosh va Iloq shaharlari bilan bog'liq bo'lgan. Bu yerda faqat bitta tog' yo'li kuzatiladi: janubi-sharqqa yo'l Aqchasoy orqali qizilolma oltin koniga olib borgan, shimoliy-g'arbga esa Boshqizilsoy orqali Parkent vodiysiga boriladigan bo'lib, u yerda Nomadvanak va Zeranket shaharchalari bo'lgan. Shuning uchun ehtimol, qizilolmadagi oltin konlarida temirdan konchilik qurollari va shahar aholisida esa temir buyumlar ko'p bo'lgan[16].

Xulosa. Arab istilosining dastlabki davrlarda O'rta Osiyo rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatdi, uzluksiz urushlar, bosqinchilik hujumlari, o'zaro nizolar va isyonlar viloyatda konchilik ishi va temirchilikning rivojlanishiga ham, shubhasiz, salbiy ta'sir ko'rsatdi. VIII asrda konchilik ishi va temirchilik oldingi asrlar darajasida qoldi. Vaholanki, VII asrda konchilik ishi va temirchilikni tashkil etishda miqdoriy o'sish va sifat o'zgarishlari qayd etilgan edi.

ADABIYOTLAR

1. Лордкипанидзе Л.Н. История геологического Узбекистана в системы цивилизации Азии. – Ташкент: Гидроингео, 2001.– С. 66.
2. Буряков Ю.Ф. К истории раннесредневекового Чача. // O'zbekistan tarixi. 3. 2002. 10-14-бетлар.
3. Буряков Ю.Ф. К истории раннесредневекового Чача. // O'zbekistan tarixi. 3. 2002. 14-15-бетлар.
4. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. Т.2. –М.-Л. 1950. С. 260.
5. Отчёт по ревизии Туркестанского края, произведенной по высочайшему повелению сенатором тофмейстером графом К.К.Паленом. //Горное дело. –СПб., 1910. -С.338.
6. Пругер Е.Б. Бирюза Илака и "Илакский рудник" бирюзы //СА, 1971. №1. - С.118-126.
7. Буряков Ю.Ф. Из истории добычи золота в Ташкентском оазисе (древний рудник Кызыллама) //ИМКУ. Вып.11. – Т., 1974. -С.123-124.
8. Буряков Ю.Ф. Горное дело и металлургия средневекового Илака. V- начало XIII в. – М.: Наука, 1974. с.54.
9. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. -М., 1927. -С.10; Шишкин В.А. Варахша. -М., 1963. -С.234.
10. Буряков Ю.Ф. Горное дело и металлургия средневекового Илака. V- начало XIII в. – М.: Наука, 1974. с.56.
11. Буряков Ю.Ф., Бакиев Р.А. Культурные связи бассейна Средней Сырдарьи с Согдом и Бактрией в древности и данном средневековье..., с. 43.

12. Буряков Ю.Ф. Горное дело и металлургия средневекового Илака. V- начало XIII в. – М.: Наука, 1974. средневекового Илака. V- начало XIII в. – М.: Наука, 1974. средневекового Илака. V- начало XIII в. – М.: Наука, 1974. с. 57.
13. Пругер Е.Б. Золоторудные промыслы Илака //Древняя и средневековая археология Средней Азии. –Т., 1990. - С.155.
14. Историческая топография древних городов Ташкентского оазиса (историко-археологический очерк Чача и Илака). – Т.: Фан, 1975. С. 31.
15. Массон М.Е. К истории горного дела. – С.14, 19.
16. Буряков Ю.Ф. О добыче и плавке железной руды в Южном Чаткале (Шаввазсай). //Тезисы докладов Международной конференции: “История и перспективы развития горнорудной промышленности Средней Азии”. –Хужанд. -1994. -С.35-37.